

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

«Geografiya» kafedrasи

**GEOGRAFIK O'LKASHUNOSLIK
*fanidan***

**O'QUV – USLUBIY
MAJMUA**

Bilim sohasi: 100000 - Gumanitar

Ta`lim sohasi: 140 000 - Tabiiy fanlar

Bakalavriat yo'nalishi: 5140600 - geografiya (kunduzgi)
yo'nalishi uchun

Namangan - 2021

O'quv uslubiy majmua O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 20 18 yil "6" 09 dagi "30"-sonli buyrug'ining Га 03-01/0600 ro'yxat raqami asosida "5140600-Geografiya" ta'lim yo'nalishi o'quv reja va o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi

Tuzuvchi:

B. Abdurahmonov

Taqrizchilar: K.Boymirzayev, geografiya fanlari nomzodi, dotsent.

O.Mirzamaxmudov, geografiya fanlari nomzodi, dotsent.

Tabiiy fanlar fakulteti dekan

A. Baratov

Geografiya kafedrasi mudiri

K. Boymirzaev

O'quv uslubiy majmua Namangan davlat universiteti Kengashining 2021 yil 30- avgustdagи "1" - son yig'ilishida muxokama etilgan va nash qilish uchun tavsiya etilgan.

**“Geografik o’lkashunoslik” fanidan tayyorlangan
o’quv-uslubiy majmua materiallari**

MUNDARIJA

T/r	Bo’limlar	Sahifa (betlar)
1	Ma’ruza mavzulari	
2	Amaliy mashg’ulotlar mavzulari	
3	Mustaqil ta’lim mashg’ulotlari	
4	Glossariy	
	<u>Ilovalar</u>	
5	Fan dasturi	
6	Ishchi fan dasturi	
7	Tarqatma materiallar	
8	Testlar	
9	Baholash mezonlarini qo’llash bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar	

Mavzu: TOPONIMIK O'LKASHUNOSLIK

Joy nomlarini o'rganish masalasi o'rtaga qo'yilganda trponimik o'lakashunoslik vazifasi ham kelib chiqadi. Ma'lumki, o'lakashunoslik yashab turgan joyimiz (qishloq, rayon va shahar, oblast va respublika)ning tabiat, xo'jaligi, tarixi, madaniyati, tili hamda fol'klorini o'rganishni taqozo etadi. Bular orasida

joy nomlarini chetlab o'tolmaymiz. Eng qulayi shuki, joy nomlarini yig'ishda, izohlashda maktablarning o'qituvchilari va o'quvchilari ham qatnashadi, chunki nomlar o'lka tarixiga ham, aholining tili va xo'ja-lik faoliyatiga ham bog'liq. Bas shunday ekan, joy nomlarini to'plash va o'rganishga geografiya o'qituvchisi rahbarlik qilib, boshqa fan o'qituvchilariga yordam beradi. Til o'qituvchisi yoki tarixchi tashabbuskorroq bo'lib chiqqan taqdirda ham, ular bilan hamkorlikda ishlayveriladi.

Mahalliy joy nomlarini o'rganishni kartoteka tu-zishdan boshlash lozim. har bir nomni tekshirganda quyidagi savollarga javob topish kerak bo'ladi. Bunn toponimik anketa tarzida quyidagicha yozish mumkin:

1. Joyning nomi kartada, gazetada, viveskada, pechat-shtampda, ruscha va o'zbekcha qanday shaklda yozilmoqda? Eski nomlari bo'lganmi?
  2. SHu joyning nomini aholi qanday talaffuz etadi?
  3. SHu joyda yashovchi aholining milliy tarkibi. Agar ko'chib kelishgan bo'lsa, qaerdan kelishgan?
  4. SHu joy qishloq, posyolka, stantsiya yoki shahar bo'lsa, uning qachon paydo bo'lganligi to'g'risida ma'lumotlar bormi?
  5. Joyning tabiiy geografik xususiyatlari: tog' orasida, suv bo'yida, qumlik chegarasida.
  6. SHu joyda ko'p tarqalgan o'simlik, hayvon, foydali qazilmalar.
  7. SHu joyda qanday tarixiy voqealar sodir bo'lgan?
  8. Aholining hunar-kasbi, mavjud korxonalar.
  9. Bu joyda qanday mashhur kishilar — dehqonlar, miroblar, qahramonlar, pahlavonlar, olimlar, ustalar, tabiblar yashagan?
  10. SHu joy to'g'risida qanday afsonalar, rivoyatlar to'qilgan?
  11. Joy nomining paydo bo'lishi to'g'risida mahal-liy qariyalarning fikri. Qitoblarda qanday ma'lumotlar bor?
  12. Xulosa: joy nomini o'zbekcha va ruscha qaysi shaklda yozish kerak? Joy nomining kelib chiqishini qanday izohlagan ma'qul?
- Nomlarni tekshirganda yana quyidagilarga e'tibor berish kerak.

Ayrim nomlar ilgari ikki-uch so'zdan iborat bo'lgan-u, keyinchalik ayrim so'zlari tushirib qoldirilib, talaffuzda osonlashtirilgan. Masalan, Toshkentdag'i bir ariq «SHopayzi quloq» deyilardi, bora-bora «SHsi panzi» bo'lib qoldi. Qoraqalpog'iston dagi Beruniy shahrining ilgarigi nomi SHayx Abbas Vali, lekii talaffuzda SHabboz bo'lib ketgan.

Ulkamizdag'i toponimik tekshirishlar bir oylik, bir yillik ish emas, albatta. SHuningdek, bir kishi-nioggina qo'lidan kelavermaydi. Unga ko'pgina o'lakashu-pos o'qituvchilar, o'quvchilar, ishqivozlar jalg qilinishi kerak.

Ko'p mehnat, izlanishlar samarasi o'laroq biron joy to'g'risida toponimik yakun chiqarilishi bilan ba-misoli spravka toponimik pasport tayyorланади. Nom-ning ma'nosini va uni o'zbekcha va ruscha qanday yozish kerakligini aniqlagan shaxslar ism va familiyalari, lavozimlarini to'la yozib, imzo chekadilar, yil va oyni yozib qo'yadilar. Bunday spravka ikki nusxada tayyorланаб, biri rayon ijrokomi tashkilot bo'limiga topshiriladi va ikkinchi nusxasi o'lakashunoslik muzeyi pap-kasida saqlanadi. Rayijrokom qoshidagi toponimika komissiyasi bu spravkadan foydalanadi. SHu tarzda aniqlangan nomlar ro'yxati paydo bo'ladi; aniqlanmaganlarini esa navbatdag'i o'qituvchi va o'quvchilar gruppasi tekshiradi.

Katta Farg'ona kanali bo'yiga, uning qachon qazilgani va Usmon Yusupov nomiga qo'yilgani ko'rsatilgan tosh lavha o'rnatilsa, yomon bo'lmasdi. Bu xyldagi yodgorliklar — o'lakashunoslik muzeyiga, temiryo'l stantsnyalariga ham o'rnatilkshi mumkin, shunda hamma bu joylar nomi-ning ma'nosidan xabardor bo'lardi.

Joy nomlarining kelib chiqnsh tarixn bnlan sizni qisqacha bo'lsa ham tanishtirdik. Ammo joylarga nom qo'yish hamon davom etmoqda, chunki yansh shaharlar va stantsiyalar barpo etilmoxda, kichik qpshlsqlar Yirik qishloqlarga aylantirilmoqda, yangi konlar topilmoqda. Bularning hammasiga nom kerak. Endilikda MDHda tasodify hodisalar, diniy rivoyatlar va afsonalar yangi nomlarga asos bo'lolmaydi. Xo'sh, yangi nomlarni qaerdan topamiz? Buning birinchi sharti shuki, nomning aniq ma'nosи bo'lishi, yuz, ikki yuz yildan keyin ham jaranglab, ma'nosи anglashilib turishi lozim. Ikkinchidan, nomda kamsitish alomatlari, uyat va dag'al so'zlar bo'lmasligi kerak. Uchinchidan, qo'yiladigan nom tilning grammatik qoidalariga mos kelishi zarur. To'rtinchidan, bir xildagi nomlar ko'payib ketmasin. CHunki bir shaharning yoki rayonning o'zida bir xilda yoziladigan nom ikkita bo'lsa, chalkashlik tug'iladi.

O'zbekiston hududida yangi nomlar qo'yilishning bundan boshqa shartlari ham bor: respublikamiz aholisi ko'p millatli bo'lganidan (bizda Qoraqalpoq, tojik va qozoq tumanlari ham bor) yangi nomlar shu xalqlar tarixi, tili va

madaniyatiga muvofiq bo'lishi zarur. SHu bilan birga, ko'pchilik nomlar o'zbekcha ekanligini e'tiborga olib, ularning o'zbekcha va ruscha yozilishini mumknn qadar bir shaklga keltirish juda muhim. Bu unifikatsiya printsipiga ayniqsa kartalarda, temir yo'l stantsiyalari, ko'cha va maydonlarga nom qo'yishda qat'iy amal qilish kerak.

SHu o'rinda respublikamizda paydo bo'lgan hamda rus va o'zbek tillarida bir xilda yoziladigan ayrim nomlardan misol keltiramiz: Do'stlik, Zvezda, Krasnoyursk, Yangier, Yangiobod, Mingchinor. Ammo ba'zi nomlar tarjima qilinib, kalaka shaklida yozilmoqdaki, bu uncha qulay emas: Temiryo'l rayoni — Jeleznodorojniy rayon, Xalqlar do'stligi ko'chasi — ul. Drujba narodov. Bizningcha, bunday nomlarni faqat bir tilda; yo ruscha, yoxud o'zbekcha yozsa ham bo'laveradi.

Eski nomlarni o'zgartirishda ham tarixiy, siyosiy va ilmiy printsiplarni unutmaslik kerak.

O'rta Osiyo xalqlarining faxri va jahon tarixida mashhur bo'lgan Buxoro, Samarqand, Toshkent, Xiva, Qo'qon, Farg'ona, SHahrisabz nomlarini o'zgartirish xayolga ham kelmasligi tabiiy. SHuningdek, Registon va Bog'ishamol, Labihouz, har bir shahrimizdagi CHorsu, Toshkentdag'i Xadra, Ko'kcha, Sebzor, Olmazor, CHilonzor, Beshyog'och, Qatortol kabi tarixiy nomlar ham hech qachon yo'qolmasligi lozim.

Tarixda va adabiyotda ko'p tilga olingan mashhur o'tkil Temir darvoza (Boysun tog'lari orasida, Dehqon-obod bilan Darband yo'lida), Samarqand chekkasidagi Bedana qo'rug'i (O'rta Osiyoning dastlabki qo'riqxonala-ridan biri) marmar lavhalar bilan belgilab qo'yiladigan joylar-ku!

Ha, biz tabiatdagi yodgorliklar va tarixiy obidalarni muhofaza qilganimizdek, har bir o'zbek, vatanparvari faxrlanadigan, uning uchun aziz bo'lga joy nomlarini ham e'zozlaylik, ko'z Qorachig'idek muxofaza qilaylik.

Umuman har bir so'z, xususan atoqli otlar—joy nomlari, odamlarning ismi va familiyalari bexato yozilishi va to'g'ri talaffuz etilishi shart. SHu maqsadda maktablarda turli tillar o'rganiladi, umumiy orfografik qoidalar qabul qilingan.

Geografiya fanida nom va terminlarni to'g'ri yozii juda muhim va zarurdir. Biz ona tilimizdan tashqari, dunyoning deyarli hamma tillarida «so'zlashamiz» ya'ni notanish va chet tillardagi so'zlardan tuzilgan nomlarni o'qiymiz.

Savodxonlikning murakkab tomoni yana shundaki, har qanday haritada, kitob, gazeta va jurnallarda, hatto daftaramizda ham nomlarning hamisha bir xilda yozilishi talab qilinadi. Bu holatni geografiya ichidagi orfografik birlik

desa bo'ladi. Bunga erishmoq uchun har bir o'qituvchi, lektor va diktör, matbuot xodimi geografik nomlar imlosining asosiy qoidalalarini bilishi lozim.

Bu qoidalarning o'zi — alohida ilmiy masala. 1961 yili UzRFA nashriyotida bosilib chiqqan «Geografik nomlar imlosi» sarlavhali kitobimizda shu qoi dalar ozmi-ko'pmi bayon etildi.

Mavzu: Kartografik manbaalar. Statistik ma'lumotlar.

O'lkani o'rghanishda davlat statistika boshqarmasining ma'lumotlari muhim rol o'yaydi.

Statistik ma'lumotlar quyidagi yo'nalishlarda yig'ilishi mumkin:

Aholi ro'yxatlari natijalari. Har bir davlatda ma'lum bir muddatlar davomida aholi ro'yxatlari o'tqazilib turiladi. Har bir aholi ro'yxati ma'lumotlarni aholi soni, tabiiy ko'payishi, o'lish, tug'ilish, migratsiya, milliy tarkibi, til tarkibi, yosh va jins tarkibi haqida ma'lumotlar beradi. Aholi ro'yxatini odatda 10 yilda bir o'tqaziladi. Uning orasida tug'ilganlar va o'lganlar soni, kelganlar va ketganlar soni haqidagi ma'lumotlar, mahalliy xokimiyat jamiyat bo'limlarida muntazam hisobga olib boriladi.

Korxonalardagi ishchilar va ularni kasblar bo'yicha taqsimlanishi, o'quvchilar, talabalar, o'qituvchilar soni ham xokimiyat bo'limlarida hisobga olib boriladi. Aholi ro'yxatlari oralig'idagi ma'lumotlarni maxalliy xokimiyat bo'limlaridan va statistika boshqarmalaridan olish mumkin.

O'lka xo'jaligining rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlarini statistika boshqarmasining quyidagi nashrlaridan olish mumkin: «O'zbekiston xalq xo'jaligi», «Sanoat», «Qishloq xo'jaligi», «Transport», «Tabiat muxofazasi». Bundan tashqari statistik ma'lumotlarni maxalliy va markaziy matbuotdan, korxona va maxkamalardan ham olish mumkin. Masalan, iqlim va daryolar ko'rsatkichlari bo'yicha statistik ma'lumotlar «O'zbekiston gidrometeriologiya», markazidan, o'lkada joylashgan meteostantsiyalar va gidropostlardan ham olish mumkin. Har bir fermer xo'jaligining, sanoat va transport korxonasining iqtisodiy ko'rsatkichlari haqidagi ma'lumotlarni mazkur korxonalarini o'zidan olib ularni qayta ishslash mumkin.

Statistik ma'lumotlarni o'lka haqida yozilgan manografiyalar, risolalar va maqolalardan ham olish mumkin. bundan tashqari «Gidrologik yilnomalar», «Iqlim yilnomalari», dan ham foydalanish mumkin.

O'lka tabiatini va xo'jaligi haqidagi statistik manbaalar ilk ma'lumotlar hisoblanadi va ularni qayta ishlash asosida o'lka tabiat tarkiblarini va xo'jaligini rivojlanishidagi asosiy xususiyatlar va qonuniyatlar aniqlanadi.

Savol va topshiriqlar:

- 1.Statistik manbaalar deganda nimani tushunasiz?
- 2.Statistik ma'lumotlarni qayerlardan olish mumkin?
- 3.O'lka xo'jaligi haqidagi ma'lumotlarni qayerlardan olish mumkin
4. O'lka daryolari va iqlimi haqidagi ma'lumotlarni qanday statistik manbaalardan olish mumkin?
5. O'lka aholisi haqidagi ma'lumotlarni qanday statistik manbaalardan va ularni qayerlardan olish mumkin.

2. Kartografik manbaalar.

Kartografik materiallar ham o'lka haqidagi asosiy bilimlar manbai hisoblanadi. Kartografik manbaalardan o'lka tabiatini, xo'jaligi tarixi, madaniyati, san'ati haqida turli davrlarga oid ma'lumotlarni olish mumkin.

O'lkaning ma'muriy tuzilishi haqidagi ma'lumotlarni O'zbekistonni va tegishli viloyatlarni ma'muriy xaritalardan olish mumkin. Bunda turli davrlarda nashr qilingan ma'muriy xaritalarni taxlili asosida o'lka ma'muriy tuzilishini turli davrlarda o'rGANISH bosqichlarini ko'rshimiz mumkin. Masalan, ayrim yillari viloyatlar va tumanlar qo'shilib ketishi, ayrim ymlari ayrim tumanlar ikkiga bo'linib ketishi mumkin.

O'lka yoki joyning yer yuzasini tuzilishini topografik xarita yordamida o'rGANISH mumkin. Topografik xaritalarda yirik mashtabda tekisliklar, botiqlar, balandliklar, tog'lar, vodiylar, ko'llar, daryolar, soydarlar, qishloqlar, ko'chalar aniq ko'rsatiladi.

O'lkaning geologik tuzilishi va foydali qazilmalari haqidagi ma'lumotlarni geologik va foydali qazilmalar xaritalardan olish mumkin. 1980 yillarda chiqqan O'zbekiston atlasida yoqilg'i-energetika, metali va nometall foydali qazilmalar alohida sahifalarda berilgan. Bundan tashqari viloyat xaritalarida ham foydali qazilma konlari berilgan bo'ladi.

O'lka tabiiy resurslari haqidagi ma'lumotlarni ham ma'lum bir tabiiy resurslar aks etgan xaritalardan olish mumkin. Masalan. Yer resurslari, rekreatsiya resurslari va agroiqlim resurslari va x.k.

O'lka iqlimi haqidagi ma'lumotlar iqlim xaritalardan olinadi. Ular bir necha xaritalardan iborat bo'ladi: yozgi va qishki iqlim xaritalari. O'rtacha yillik

harorat, atmosfera yog'inlari, bosimlar, shamollar va boshqa iqlimiylar ko'rsatkichlar xaritalari.

Har bir o'lka, tuman yoki joyning tuproq xaritasi tuproqlar haqidagi ma'lumotlar manbai hisoblanadi. Asosiy tuproq turlari tuproq xaritasidan, tuproqlarni sifat ko'rsatkichlari tuproq eroziyasi va tuproq banitrovkasi xaritasidan olinadi.

O'lkaning o'simligi va hayvonot dunyosi va o'lka tabiatini muxofaza qilish, tegishli o'simlik, xayvonot va tabiatni muxofaza qilish xaritalardan olinadi. Bunda Qizil kitobga kiritilgan o'simlik va hayvonot dunyosiga alohida e'tibor beriladi.

O'lka aholisi haqidagi ma'lumotlar aholi, aholini joylanishi va zichligi xaritalardan olinadi.

O'lka xo'jaligi haqmidagi ma'lumotlar qator iqtisodiy xaritalardan olinadi: kompleks xaritalar, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va boshqa xaritalardan olinadi.

O'lka tarixi turli xil turixiy voqealar, turli davrdagi siyosiy vaziyat va hozirgi siyosiy xaritalardan olinadi. Ular turli xil tarixiy va geografik atlaslarda o'z aksini topadi.

O'lkadagi turistik komplekslar va dam olish joylari, tarixiy va madaniy yodgorliklar turistik xaritalarda berilgan bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Xarita deganda nimani tushunasiz?
2. Mavzuli xaritalar qanday bo'ladi?
3. O'lka foydali qazilmalari haqidagi a'lumotlarni qanday kartografik manbaalardan olish mumkin?
4. Iqtisodiy xaritalar o'lkani nimasini o'rganish uchun asosiy manbaa bo'lib hisoblanadi?
5. Iqlimiylar orqali o'lkani qanday sharoitlarini o'rganish mumkin?
6. O'lka tarixi, san'ati va madaniyatini qanday kartografik manbaalar asosida o'rganish mumkin?

Mavzu : Bibliografik ko'rsatkichlar va kutubxona kataloglari bilan ishlash.

1.O'lka bibliografiyasi.

O'lka bibliografiyasi deganda o'lka tabiat, aholisi, xo'jaligi, tarixi, madaniyati, san'ati, o'lordan chiqqan mashhur kishilarhayoti haqida nashr qilingan barcha adabiyotlar majmuasi tushuniladi.

O'lka bibliografiyasining asosiy ob'ektlari bo'lib kitoblar, xaritalar, davriy nashriyot (gazeta jurnal va x.k.) tasviriy san'at asarlari hisoblanadi.

O'lka bibliografiyasi nashriyot turlari, vazifalari, davriyligi, ma'lum bir davrni qamrab olishiga ko'ra alohida guruxlar bo'linadi.

Nashriyot turlari bo'yicha bibliografik manbaalar quyidagi guruxlarga bo'linadi:

- bibliografik ko'rsatkichlar. Ular alohida kitob, risola tarzida nashr qilinishi mumkin. masalan, «Oxangoron vodiysi» bibliografik ko'rsatkichi va x.k;

- maxalliy kutubxonalarning alfavit yoki sistemali katalogi. Masalan, «Andijon viloyati kutubxonasining sistemali katalogi»;

- kitoblar ichidagi adabiyotlar ro'yxati: ma'lum kitobni yozishda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati, satrlar ostidagi adabiyotlar(kitoblar) ro'yxati;

- jurnallar ichidagi va jurnallarda berilgan maqolalar oxirida berilgan adabiyotlar ro'yxati(ilmiy to'plamlar, davriy jurnallar, jamiyatlarning axborotnomalari va x.k.) Masalan, «Janubiy O'zbekistonda geografiya maktabining shakllanishi va rivojlanishi», «Farg'ona vodiysining regional ekologik muammolari», «Oxangoron vodiysining hogirgi ekologik sharoiti», «O'zbekiston geografiya jamiyatni axborotnomasi», «O'zbekiston geologiya jurnali», «O'zbekiston Fanlar akademiyasi axboroti va .x.k.»;

- alohida maqolalardagi adabiyotlar ro'yxati, taqrizlardagi adabiyotlar tavsifi va x.k.

O'lakashunoslarning qanday kontingentiga mo'jallanganligiga ko'ra adabiyotlar turli ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Ko'p xollarda bibliografik ko'rsatkichlar, kataloglar va ro'yxatlar katta yoshdag'i o'quvchilarning keng ommasiga mo'jallangan va ma'lumotnomasi xususiyatiga ega. Ammo o'lkan tadqiq etuvchilar uchun maxsus mo'jallangan bibliografik adabiyotlar ham mavjud. Bolalar uchun mo'jallangan bibliografiya adabiyotlar alohida ahamiyatga ega.

Odatda o'lakashunoslikka bag'ishlab chiqarilgan bibliografik nashrlarda faqat mavjud adabiyotlar va ularning qisqa mazmuni, mualiflari ismi sharifi, nashr yili va joy, hamda sahifalar soni beriladi.

O'lakashunoslar uchun tavsiya qilinayotgan bibliografik adabiyotlarda faqat ularning mazmuni tavsifigina berilmaydi, adabiyotlar ro'yxatida berilgan manbaalar mazmuni ham beriladi.

Adabiyotlarning nashrini davriyligiga qarab xozirgi va tarixiy nashrlarga bo'lish mumkin.

Hozirgi o'lka bibliografiyasi muntazxam nashr qilinadi va ularning xronologik chegaralari nashr muddatlari bilan belgilanadi. Ularga quyidagilar kiradi: «Kitob yilnomasi»; «Jurnallar yilnomasi»; o'lka haqida maxalliy nashrlarda chiqadigan bibliografik qursatkichlar.

Tarixiy yoki ilgari o'lka haqida nashr qilingan bibliografik ko'rsatkichlar ma'lum bir davrda chiqqan adabiyotlarni o'z ichiga oladi. Masalan, maxalliy kutubxonalar tomonidan davriy nashr qilib turiladigan bibliografik ko'rsatkichlar.

O'lka bibliografiyasi turli mavzularga bag'ishlangan bo'ladi. Ularni quyidagi guruxlarga bo'lishimiz mumkin:

1. Turli xil adabiyotlarni keng qamrab olgan bibliografik ko'rsatkichlar va adabiyotlar ro'yxati. Unda o'lka har tomonlama va keng qamrovda tavsiflangan bo'ladi. Ular keng o'quvchilar ommasiga mo'jallangan bo'ladi. Ko'p xollarda bunday ko'rsatkichlar ma'lum bir sanalarga, ya'ni yubileylar munosabati bilan chop etiladi.

2. Ma'lum bir tor mavzuga, fanning ma'lum bir tarmog'iga o'lkaning xo'jalik va madaniyatini ayrim jihatlari hamda alohida muammolarga bag'ishlangan bibliografik ko'rsatkichlar. Masalan, o'lka tabiat, xo'jaligi, tarixi, ma'daniyati va san'atiga bag'ishlangan bibliografik ko'rsatlar.

3. O'lka bibliografiyasini katta qismini o'lkadan yetishib chiqqan yozuvchilar, shoirlar, rassomlar, olimlar hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan bibliografik ko'rsatkichlar tashkil etiladi. Masalan, Andijon viloyati yosh shoirlari va x.k.

O'lka bibliografiyasining markazi bo'lib viloyat, shahar va tuman kutubxonalari hisoblanadi. Mazkur kutubxonalar o'zida o'lka haqidagi barcha mavjud adabiyotlarni to'plab, ular bibliografik ishlarni amalga oshirishadi, o'lka haqidagi adabiyotlar bibliografik ko'rsatkichlarni tuzishadi, ma'lumotnomani va infarmatsion ishlarni amalga oshiradi, maxalliy nashriyotlar chop etilgan kitoblarni yozishda katta ishlarni amalga oshiradi. Mazkur ishlarning asosini o'lka kutubxonasini ma'lumot-bibliografik apparati tashkil qiladi.

Kutubxonaning bibliografik apparatiga quyidagilar kiradi: kutubxona kataloglari tazimi; ko'rsatkichlar va ma'lumotlnomalar; o'lka to'g'risidagi arxiv materiallar. (37-rasm)

Barcha viloyat va tuman kutubxonalari o'lkada nashr qilinadigan adabiyotlarni albatta olishadi hamda Markaziy matbuotda nashr qilinadigan o'lka haqidagi adabiyotlarni ham sotib olishadi.

Tuman va shahar ommaviy kutubxonalarida o'lka xaqidagi adabiyotlarni juda katta fondiga ega. Ko'pchilik tuman kutubxonalarida o'lka haqidagi adabiyotlar alfavit va sistemali kataloglarga qo'shib berilgan.

Kutubxonalarning alfavit katalogida adabiyotlar ro'yxati alfavit bo'yicha beriladi. Sistemali kataloglarda esa adabiyotlar alohida predmetlar rubrikalari bo'yicha, uni ichida esa alfavit bo'yicha beriladi.

Deyarli barcha viloyat va tuman kutubxonalarida umumiy kataloglardan tashqari, o'lkaza bag'ishlangan maxsus kataloglar tashkil qilinadi.

Ularda o'lkaza bag'ishlangan kitoblar, to'plamlar, maqolalar va boshqa ma'lumotlar beriladi.

Sistematik kataloglar ichida adabiyotlar predmetlar bo'yicha guruhshtiriladi. Masalan, «Tabiat va tabiiy resurslari», «Tarixi», «Xalq xo'jaligi», «Adabiyoti», «San'ati» va x.k. ular o'z navbatida yanada maydaroq bo'limlarga bo'linib ketadi.

O'lka haqidagi adabiyotlarga bag'ishlangan kutubxona katalogi annotatsiyalashgan bo'ladi. Annotatsiyalarda faqat asosiy nashriy ma'lumotlar (muallif, kitob yoki maqolaning nomi, nashr joyi va yili, sahifalar soni) berilibgina qolmasdan mazmuni va jihozlanishi (xaritalar, sxemalar, rasmlar, jadvallar haqida ham ma'lumotlar beriladi.)

Ayrim o'lka kutubxonalarida yakuniy katalog ham beriladi. Yakuniy kataloglarda boshqa kutubxonalarning fondlaridagi adabiyotlar ham bo'ladi.

2.Bibliografik ko'rsatkichlar va kutubxona kataloglari bilan ishlash.

O'lakashunoslar o'lkani ma'lum bir qismini, alohida tarkiblarini(foydale qazilmalari, tog' jinslari, tuprog'i, o'simligi, xayvonot dunyosi, landshaftlari, rel'ef iva boshqalar), aholisi va mehnat resurslari, tabiat resurslari, xo'jaligi, tarixi, san'atni o'rganishdan oldin berilgan mavzu bo'yicha nashr qilingan adabiyotlar yig'iladi, o'rganiladi va taxlil qilinadi.

Zarur bo'lgan adabiyotlar, maqolalar va risolalar kutubxonalarning sistematik va o'lakashunoslik kataloglaridan qidiriladi.

O'lka bo'yicha ma'lum adabiyotlarni qidirishda barcha imkoniyatlardan foydalanish lozim. Masalan, joyning mineral resurslari haqida ma'lumotlarni yig'ish jarayonida quyidagi mavzular bo'yicha sistematik kataloglardan foydalanish mumkin; «Tabiat»(Foydali qazilmalar), «Tabiy rerurslar»(Mineral resursslari), «Sanoat»(Tog'-kon sanoati, undiruvchi sanoat), elektro-energetika sanoati(ko'mir, neft, gaz sanoati), «Metallurgiya sanoati»(qora va rangli metall sanoati), «Qurilish materiallari sanoati»(qurilish xom-ashyosi), «Ximiya sanoati»(mineral o'g'itlar, tuzlar)va x.k.

Sistematik va o'lakashunoslik katalogining har bir bo'limi o'zini indeksiga ega. Indekslar har katalog qutisini etiketkasida ko'rsatiladi. Kutubxonada mavjud

bo'lgan har kitob, maqolaga kataloglarning tegishli bo'limlarida ma'lumotlar yozilgan kartochkalar berilgan.

Kerakli kitobni ma'lum bir mavzu bo'yicha al'favitli katalogdan ham qidirsa bo'ladi. Kutubxonadagi har bir ko'rsatkich uchun kartochkalar sistematik va o'lkashunoslik kataloglarining «Bibliografiya» bo'limida berilgan bo'ladi.

Kerakli predmetni va maxsus o'lkashunoslik ko'rsatkichlarini topib, mundarija orqali undagi bo'limlar va boblar bilan tanishiladi, va ularning qaysi biridan berilgan mavzu bo'yicha material olish mumkinligi aniqlanadi. Ko'rsatkichlardagi tegishli bo'limlarni topib va ulardagi bibliografik yozuvlar bilan tanishib, kerakli bo'lgan material topiladi va ular haqidagi ma'lumotlar yozib olinadi. Mavzuli va o'lkashunoslik ko'rsatkichlari bilan birga hozirgi bibliografik nashrlar hamda kutubxona arxividagi bibliografik ma'lumotlar bilan ham tanishish lozim.

Agar o'lkaga tegishli kitobni muallifi nomi va boshqa ma'lumotlarini bilgan holda, uni al'favit katalogidan ham qidirish mumkin.

Agar qidirilayotgan kitob yoki maqola kutubxonada mavjud bo'lmasa, uni yakuniy o'lkashunoslik katalogidan qidiriladi va qaysi kutubxonada borligi aniqlanadi va uni kutubxonalararo abonoment orqali buyurtma berib olish mumkin.

3. Nashriy manbaalar.

Nashriy manbaalardagi o'lka tabiat, xo'jaligi, tarixi va san'ati haqida chop etilgan kitoblar, risolalar, maqolalar va hozirgi paytda chiqayotgan ilmiy jamiatlarning, ilmiy tekshirish institutlarining, oliy o'quv yurtlarining ilmiy to'plamlari kiradi.

Ular o'lka haqidagi asosiy ma'lumotlar manbai bo'lib hisoblanadi. Mazkur kitoblar va maqolalar dastlabki ma'lumotlarni berishi mumkin, ammo ularning ko'pchiligida dastlabki ma'lumotlar qayta ishlanib va umumlashtirib beriladi.

O'lka yoki joy haqidagi bilimlarni yoki ma'lumotlarni o'lka haqidagi maxalliy matbuotda nashr qilingan maxsus adabiyotlardan, markaziy nashrlarda chop etilgan kitob va maqolalardan olish mumkin.

Nashriy manbaalar turlicha bo'ladi. Ularga manografiyalar, to'plamlar, ocherklar, memuarlar, ilmiy va ilmiy-ommobop adabiyot, publistika va ma'lumotnomalar kiradi.

O'lka haqidagi ma'lumotlarni o'rganish va ularni to'plash quyidagi tartibda olib borilishi mumkin:

1. Entsiklopediyalar, ma'lumotnomalar, lug'atlar, staistik to'plamlar, yilnomalarni o'rGANISH.

Sobiq ittifoq davrida juda ko'p entsiklopediyalar nashr qilingan. Ulardan O'zbekiston uchun eng keraklisi «O'zbekiston entseklopediyasidir». Unda O'zbekistonni barcha viloyatlari, tumanlari, shaharlari tabiat, tabiy resurslari, aholisi, xo'jaligi, tarixi va san'ati haqida ma'lumotnomalar berilgan.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng «O'zbekiston milliy entseklopediyasi» nashr qilina boshlandi. Unda O'zbekistonning barcha o'lkalari va tumanlari haqida to'la ma'lumot berilgan.

O'zbekiston o'lkalari haqidagi ma'lumotlarni «Geografik nomlar lug'ati»dan ham olish mumkin. unda yirik geografik ob'ektlar va shaharlar haqida lo'nda va qisqa ma'lumotlar berilgan.

O'zbekiston va viloyat statistika boshqarmasi tomonidan ko'p yillar davomida «O'zbekiston xalq xo'jaligi» ma'lumotnomasi chop etilgan. Undan o'lkan i ko'p yillar davomida xo'jaligi rivojlanishini asosiy ko'rsatkichlarini olish mumkin. Bundan tashqari O'zbekistonni yer resurslari xolati, tabiat muxofazasi ishlari xolati, iqlimi haqida ma'lumotnomalar chop etib turiladi. Mazkur ma'lumotlardan daryolarning suv sarflari, harorat, atmosfera yog'inlari, shamollar, yer resurslarini haqida ma'lumotlar olish mumkin.

2.O'lka tabiatiga bag'ishlangan adabiyotlar bilan ishlangan. Bunda o'lkaning geologik tuzilishi va foydali qazilmalari, releyfi, iqlimi, ichki suvlari, tuproqlari, o'simligi, hayvonot dunyosi va landshaftlari haqida ma'lumotlar mavzuli yo'nalishda chop etilgan kitob va maqolalardan olinadi.

O'lkaning geologik tuzilishi «O'zbekiston geologiyasi» kitobidan va o'lka geologiyasiga bag'ishlangan kitob va maqolalardan olish mumkin. Masalan, «Geologicheskoe stroenie tsentral'nogo Kyzilkuma», «Ocherk geologii Angrenskogo kaolina-ugol'nogo mestorojdeniya» va shunga o'xshash asarlar. O'lka geologiyasini o'rGANISHDA «O'zbekiston geologik jurnali» juda muhim ma'lumotlarni beradi.

O'lka iqlimini o'rGANISHDA ham chop etilgan umumiylar va mavzuli kitob va maqolalardan foydalanish mumkin. Masalan, «Klimatografiya Sredney Azii», «Klimat goroda Tashkenta» va x.k. O'lka daryolarini o'rGANISHDA maxsus va umumiylar adabiyotlardan foydalanish mumkin(O'rta Osiyo hidrografiyasi, Sirdaryo, Qoradaryo, Amudaryo va x.k.).

O'lka tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosi bo'yicha ma'lumotlarni «O'zbekiston tabiiy geografiyasi», «O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi», va har bir o'lka bag'ishlangan maxsus adabiyotlardan foydalanish mumkin. Masalan, «Rastitel'nost' Ferganskoy doliny», «Pochviya Ferganskoy oblasti», «O'zbekiston o'simliklari» va x.k.

O'lka landshaftlari bo'yicha ma'lumotlarni «O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirish» manografiyasi va har bir o'lkaga bag'ishlangan kitoblardan foydalanish mumkin. Masalan, «Landshaftы Surxandariyskoy dolini» va x.k.

O'lka tabiatini o'rganishda turli xil xaritalar va atlaslardan ham keng foydalanish mumkin.

2. O'lka xo'jaligi haqidagi ma'lumotlarni (O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi, O'zbekiston Respublikasi va x.k.) va o'lkaga bag'ishlangan maxsus kitoblardan ham foydalanish mumkin(«Andijon viloyati», «Samraqand viloyati», va x.k.). bundan tashqari mavzuli va kompleks iqtisodiy xaritalardan ham muhim ma'lumotlar olish mumkin.

3. O'lka tarixi, madaniyati va san'ati ham umumiylar mavzuli manbaalar orqali o'r ganilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston tarixi, O'zbekiston me'moriy yodgorliklari, O'zbekiston hunarmandchilik markazlari.

Savol va topshiriqlar:

1. O'lka haqidagi ma'lumotlarni qanday manbaalardan olsa bo'ladi?
2. O'lka tarixini o'rganishda qanday xaritalardan foydalanish mumkin?
- 3.O'lka tabiiy resurslari haqidagi ma'lumotlarni qanday manbaalardan olish mumkin?
4. O'lka haqidagi nashr etilgan kitoblar va maqolalar ro'yxatini tuzing?
  1. Bibliografiya deganda nimani tushunasiz?
  2. Nashriy manbaalar qandayturlarga bo'linadi?
  3. Kutubxonalar kataloglari qanday guruxlarga bo'linadi?
  4. Sistemmatik katalog nima?
  5. Al'favit katalogi nima?
1. O'lka haqidagi kerakli kitoblar qanday qidiriladi?
2. O'lka dehqonchiligi bo'yicha zarur bo'lgan kitob va maqolalarni kutubxona kataloglarining qaysi bo'limidan qidirish mumkin?
3. O'lka yengil sanoati mavzusi bo'yicha kitob yoki maqolalarni kutubxona kataloglarining qaysi bo'limidan topish mumkin?
- 4 .Qatalog qutichasida nima bo'ladi?
- 5.Al'favitli kataloglardan qanday foydalaniladi?
- 6.Kutubxonada siz izlagan kitob bo'lmasa, uni qayerdan qidirasiz?

Mavzu : O'lka tarixi o'lkashunoslik ob'ekti sifatida.

1. Tarixiy o'lkashunoslik, uning mazmuni va ahamiyati.

O'lka tarixini umumiy o'lkashunoslikning tarmog'i bo'lgan tarixiy o'lkashunoslik o'rghanadi.

Tarixiy o'lkashunoslikni ikkita muhim xususiyati mavjud: tarixiy va madaniy yodgorliklarida moddiylashgan tarixiy yodgorliklarni ma'lum bir joyda joylashuvi va ularni o'rtacha faolligi.

Demak, o'lka tarixi ilmiy tarixiy bilimlarni o'rganish sohasi emas, balki o'lkashunoslarni ham o'rganish ob'ekti hisoblanadi. CHunki, o'lkashunoslik tadqiqotlarida o'quvchilar ham, talabalar ham, katta yoshdagi tadqiqotlar ham o'lka tarixini va tarixiy yodgorliklarini chuqur va har tomonlama o'rganishadi.

Tarixiy o'lkashunoslik maktabda, kasb-hunar kollejlarida o'quvchilarni shaxs sifatida shakllanishida muhim rolъ yo'naydi. Tarixiy o'lkashunoslik tadqiqotlarida o'quvchilar quyidagi faoliyatlarni amalga oshirishadi.

O'lkashunoslarni bilish faoliyati. Mazkur faoliyat faoliyat davomida o'lkashunoslar o'lka to'g'risidagi alohida tarixiy voqealar va ma'lumotlar qida bilimlarga ega bo'lishadi.

Muzkur faoliyat ma'naviy yo'nalishga ega va turli xil murakkablikka ega bo'lgan darajalardan iborat. Masalan, o'lka haqida oddiy bilimlardan tortib ekspeditsiyalardan olingan murakkab bilimlarga ega bo'ladilar.

O'zgartiruvchi faoliyati. Mazkur faoliyat davomida amaliy-manaviy qadriyatlar barpo qilinadi (ko'rgazmalar, tarixiy o'lkashunoslik burchaklari, mакtab muzeylari, memorial taxtalarni tashkil qilish).

Qadriyatlarga yo'naltirilgan faoliyat ham asosan ma'naviy xususiyatga ega. Mazkur faoliyat natijasida har qanday shaxs o'zi uchun va jamiat uchun u yoki bu tarixiy ma'lumotlarni, voqealarni, kishilarni qaxramonligini ahamiyatini anglaydi. Qadriyatlarga yo'naltirilgan faoliyat ma'naviy qadriyatlarni ishlab chiqaruvchi shaklida a ularni iste'molchisi sifatida ham namoyon bo'ladi. Masalan, urfodatlarni avloddan-avlodga o'tishi. Bunda kata avlod ma'naviy qadriyatlarni ishlab chiqadi, yosh avlod esa uni iste'mol qiladi.

Mazkur faoliyat o'lka tarixi haqida yangi bilimlarni olish jarayonida juda katta ahamiyatga ega bo'ladi. O'lka tarixi haqida topilganlar qanday yangi ma'lumot o'lkaga qidagi yangi bilim hisoblanadi.

Kommunikativ faoliyat o'lkashunoslarda o'zaro aloqa , munosabat. Ko'nikma va malakalarni shakllantiradi va rivojlantiradi. Hayotni har qanday bosqichida mustaqil ravishda shaxsiy aloqalarni o'rnatishga imkon beradi.

Yuqorida keltirilgan tarixiy-o'lkashunoslik faoliyatining hamma turlari bir-biri bilan chambarchars o'zaro bog'langan va yaxlit faoliyat turi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, maktabda yoki joyda o'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish davomida memorial taxta o'rnatish o'zgartirish faoliyatiga kiradi, uni o'rnatish uchun yangi bilimlar olish bilish faoliyatiga kiradi, mazkur bilimlar ichidan eng muhimini tanlab olish qadriyat faoliyatiga, shaxslar bilan bo'ladijan muloqotlar esa kommunikativ faoliyatga kiradi.

O'lka tarixi o'lkashunoslikning murakkab faoliyatiga kiradi. Bunda tarixiy materiallarning xajmi katta, katta tarixiy davrni o'z ichiga oladi.

Tarixiy o'lkashunoslikning asosiy ob'ektlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- o'lkaning qadimgi davrlardagi tarixiy voqealari;
- o'lkada o'rta asrlarda sodir bo'lgan tarixiy voqealari;
- o'lkani mustamlaka yillaridagi tarixiy voqealari;
- o'lka arxeologik sharoiti;
- o'lkani etnografik sharoitini o'rganish.

O'lkashunoslikdagi arxeologik yo'naliш joydagi yoki o'lkadagi arxeologik yodgorliklar o'рганилди. Arxeologik yodgorliklarni joylanishi, saqlanish sharoiti, turi aniqlanadi. Topilgan moddiy ashyolar asosida o'lkani qadimgi tarixi tiklanadi.

Etnografik o'lkashunoslikni ob'ekti bo'lib, o'lkaning madaniy va turmushiy xususiyatlari hisoblanadi.

2. Tarixiy va madaniy yodgorliklarni o'rganish.

O'lkadagi tarixiy va madaniy yodgorliklar o'lka tarixini o'rganishda muhim moddiy dalillar bo'lib xizmat qiladi.

Madaniy yodgorliklar- bu ijtimoiy voqealar qatoriga kiradi va ijtimoiy rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Madaniy yodgorliklarda tarixiy voqealarning izlari saqlanib qolgan bo'ladi, ular qadimgi avlodlar haqida ma'lumotlar beradi.

Madaniy va tarixiy yodgorliklar davlat tomonidan quriqlanadi va muxofaza qilinadi va ular quyidagi turlardan iborat.

Tarixiy yodgorliklarga inshoatlar, binolar, tarixiy joylar va predmetlar kiradi. Ular o'lkadagi muhim tarixiy voqealar bilan bog'langan bo'ladi. (30-rasm)

Arxeologiya yodgorliklariga shahar va shaharchalar, qadimgi axolii manzilgohlari, qal'alar, ishlab chiqarish, kanallar, yo'llar qoldiqlari, qadimgi

qabrlar, toshdan yasalgan buyumlar, qoyadagi rasmlar, qadimgi predmetlar, qadimgi aholi yashagan joylarni tarixiy va madaniy qatlamlari kiradi.

Arxetektura va shaharsozlik yodgorliklari arxetektura ansabllari va komplekslari, tarixiy markazlar, kvartallar, maydonlar, ko'chalar, shaharlarni qadimgi qismlari, fuqaro, sanoat, harbiy, diniy arxitektura, xalq san'ati qoldiqlari kiradi. Albatta ular bilan bog'liq bo'lган manumental tasviriy, amaliy-dekorativ, tabiiy landshaft asarlari ham kiradi.

San'at yodgorliklariga manumental, tasviriy, amaliy-dekorativ va boshqa san'at asarlari kiradi.

Xujjatli yodgorliklarga davlat xujjatlari, yozma va chizma xujjatlar, kino foto xujjatlar, ovoz yozilgan tasmalar, qadimgi qo'l yozmalar, arxivlar, musiqa va fol'klor, nodir kitoblar kiradi.

Kelib chiqishiga ko'ra tarixiy yodgorliklar ikki guruhgaga bo'linadi: zamonaviy tarixiy yodgorliklar; tarixiy voqealarni abadiylashtirish maqsadida yaratilgan yodgorliklar.

Zamonaviy yodgorliklarga quyidagilar kiradi:

- yozma va nashriy xujjatlari- yilnomalar, qonuniy xujjatlar, yorliqlar, aktlar, protokollar, jinoiy-qidiruv materiallari, hisobotlar, bildirgilar, statistik ma'lumotlar, yozishmalar, matbuot, varaqalar, shaxsiy xujjatlar va x.k.

- haqiqiy fotorasmlar, xujjatli kinokadrlar, yozib olingen ovozlar;

- moddiy yodgorliklar (predmetlar-mehnat qurollari, hunarmandchilik va sanoat buyumlari, turmush buyumlari, qurollar, kiyimlar, taqinchoqlar, tangalar, muxrlar, amaliy san'at asarlari, tarixiy voqealarni ishtirokchilarining shaxsiy narsalari (ordenlar, medallar, shaxsiy quroli, bayroq va x.k., grajdani va xarbiy texnika predmetlari);

- tarixiy joylar (xalq ommasining chiqishi, namoyishlar bo'lган, urush bo'lган va mashhur kishilar ko'milgan joylar);

- turli xil inshoatlar: gidrotexnik (to'g'onlar, shlyuzlar, kanallar); harbiy injenerlik (kremlar, qal'alar, bistonlar, xandaklar, akoplar, devorlar, yerto'lalar, mudofaa chizig'i, minoralar va x.k.).

Tarixiy yodgorliklarning ikkinchi turiga quyidagilar kiradi memorial komplekslar, aloxida yodgorliklar, manumentlar, byustlar, obelisklar, memorial taxtalar; arxetektura inshoatlari, nikropollar, shon-shuxrat balandliklari.

Etnografik yodgorliklar xalqning etnik va madaniy hayoti jarayonlarini aks etdiradi. Etnografiya bu tarix fanining tarmog'idir. Mazkur fan etnografik yodgorliklarni tadqiq qilish asosida qabilalar, xalqlar va millatlarning kelib chiqishi, tarqalishi, ular madaniyati va turmushini o'iza xos xususiyatlarini, tarixiy va madaniy-hayotiy aloqalarini o'rganadi.

Etnografik yodgorliklar quyidagi guruhlar bo'linadi:

-manzilgohlar, ularni tashqi ko'rnishi, uylari, turli xil inshoatlar, kundalik hayot predmetlari;

-mehnat qurollari va maxsulotlari;

-kiyimlar va taqinchoqlar;

-hunarmandchilik va xalq amaliy san'ati predmetlari;

-diniy marosimlar, urf-odatlarda ishlataladigan predmetlar.

O'lka tarixini o'rganish tadqiqod maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib turlicha bilish mumkin, har bir tadqiqot turi ma'lum bir tartibda olib boriladi. O'lakashunoslik maqsadlarida ko'pincha ma'lum bir ko'chani, mavjeni yoki qishloqni tarixi o'rganiladi. Aloxida ko'chani tarixini o'rganish quyidagi tartibda olib boriladi:

-ko'chaning yoki mavzening nomi, kelib chiqish tarixi;

-mazkur ko'chada sodir bo'lgan tarixiy voqealar;

-ko'chaning qurilish tarixi va rivojlanish istiqboli;

-ko'chada, qishloqda yoki mavzeda joylashgan sanoat korxonalari va turli xil tashkilotlarni vujudga kelish va rivojlanish tarixi;

- ayrim binolar va inshoatlar tarixi;

-mazkur ko'chada yashagan yoki yashayotgan mashhur va dongdor kishilar biografiyasi;

-ko'chada joylashgan tarixiy va madaniy yodgorliklar.

3. Arxeologik tadqiqotlar o'tkazish.

Arxeologiya tarix fanining asosiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Mazkur fan insoniyatni qadimgi tarixini yozma manbalar keng tarqalgan davrgacha bo'lgan qismini o'rganadi.

Insoniyatni qadimgi tarixini arxeologiya fani qadimgi manzilgohlarning, qal'alarning, uylarning, ustaxona va ishlab chiqarish korxonalarining, ibodatxonalar va dafn qilish inshoatlari qadimgi rasmlar qoldiqlari asosida o'rganadi. Mazkur yodgorliklar arxeologik qidiruv va qazilmalar yordamida o'rganiladi.

Arxeologik tadqiqotlar ikkita katta guruhga bo'linadi:

- dala ishlari. Dalada asosan arxeologik qidiruv va qazish ishlari oxirida xisobot yoziladi. Mazkur xisobotlar tarixiy manbaa xisoblanadi;

- tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlarni taxlil qilish ishlari.

Arxeologik tadqiqotlarning asosiy manbai bo'lib arxeologik yodgorliklar xisoblanadi.

Arxeologik yodgorliklarga quyidagilar kiradi: qadimgi odamlarni manzillari; qadimgi odamlarni doimiy turar joylari; qadimgi shaxarchalar, shaxarlar, qal'alar

va saqlanish joylari; shaxtalar; ustaxonalar, qadimgi qabrlar; ibodat joylari va binolari; qoyalardagi rasmlar, tasvirlar va yozuvlar, qadimgi inshoatlar (ko'priklar, to'g'onlar, kanallar, quduqlar), xazinalar (tangalar, turli xil taqinchoqlar).

Arxeologik qidiruv ishlari dalada olib boriladiganasosiy tadqiqot ishlari xisoblanadi. Arxeologik qidiruv ishlari tugagandan so'ng arxeologik qazish ishlari olib boriladi.

Arxeologik qidiruv ishlarining asosiy maqsadlaridan biri joydagi barcha arxeologik yodgorliklarnianiqlashdan iborat.

Odatda bunday keng qamrovdagi arxeologik qidiruv ishlari joyda yirik qurilish ishlarini boshlanish munosabati olib boriladigan (GES, sanoat korxonasi, miliortatsiya ishlari va x.k.).

O'rta Osiyoda qadimgi odamlari manzillarini qidirish qadimgi sug'orish tizimlari tarqalgan joylarda olib boriladi. CHunki ko'pgina qadimgi manzilgohlar sug'orish tizimlari bo'ylab joylashadi.

Arxeologik yodgorlik topilgan taqdirda u quyidagi tartibda o'rganiladi: yodgorlikning maxalliy nomi; yodgorlik topilgan joyning nomi; yodgorlikn geografik joylanishi (eng yaqin qishloq, daryo, ko'l, yo'l, topografik punkt va x.k. nisbatan joylanishi). Har bir oreintirgacha bo'lgan azimut beriladi; yodgorlikning o'lchamlari aniqlanadi; madaniy qatlamni tarqalish chegarasi aniqlanadi; yodgorlikning hozirgi holati tasvirlanadi; madaniy qatlamidan o'ra kavlanadi va unda uchragan topilmalar har bir 20sm qatlamdan olinadi; yodgorlik topilgan joyning ko'z bilan chandalab plani olinadi.

Axoli manzillarini arxeologik ovlash dalada olib boriladigan asosiy arxeologik ish xisoblanadi.

Manzillarda kavlash ishlari olib borishdan oldin aniq bir ob'ekt tanlab olinadi. Kavlashni boshlashdan oldin tadqiq qilinadigan yodgorlik joylashgan joyning plani tuziladi.

Katta yodgorliklar qator kuzatish ishlari natijasida tadqiq qilinadi. Qazish 100m² maydonda olib boriladi. Qaziladigan joy tomonlari 2 m dan bo'lgan kvadratlarga bo'linadi. SHunday qilib har bir qazish 25 ta kvadratdan iborat bo'ladi. Kvadratlar shimoldan janub tomon raqamlanadi, g'arbdan sharqqa tomon esa xarflar bilan belgilanadi.

SHundan so'ng tadqiqod ishlari quyidagi tartibda olib boriladi:

1. Qazish joyidan chuqurlikni o'lhash uchun nuqta tanlanadi. Mazkur nuqtadan qazish ishlari boshlangunga qadar barcha kvadratlarning burchaklarini chuqurligi aniqlanadi. SHunday qilib qazilma bo'ladigan joy yuzasi makronivelerlanadi. Qazish ishlari boshlanishdan avvalgi joy yuzasi hozirgi joy yuzasi deb ataladi.

2. Har bir qatlam uchun plan tuziladi va unda aniqlangan topilmalar belgilanadi va inshoatning qoldiqlari chiziladi. Topilmalar raqamlanadi va ularning ro'yxati planning yon tomoniga yozib qo'yiladi. Har bir topilma qaysi kvadratdan va qaysi chuqurlikdan topilgani yozib qo'yiladi.

3. Har bir topilma o'raladi, etiketka yopishtiriladi, etiketkadan yodgorlikning nomi, yili, raqami, kvadrat raqami, chuqurligi yozib qo'yiladi.

4. Kvadratlar orasida hajmi 20 sm bo'lgan devorlar qoldiriladi. Ular yordamida qazilma joyini stratigrafiyasi aniqlanadi. Kundalikda har bir qatlamning tavsifi beriladi.

O'lka tarixini o'rganib bo'lgandan so'ng, xisobot tuziladi. Mazkur xisobotda qo'yidagi holatlar hisobga olinishi zarur:

1. O'lka yoki maxalliy joy tarixi mamlakatdagi tarixiy voqealar bilan qanday bog'langan va lurani umumtarixiy joylarini o'rni va axamiyati qanday.

2. O'lka yoki joy tarixidagi voqealar va dalillar qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega, ularning o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi. Mazkur masala umum davlat miqiyosidagi tarixiy voqealarni o'ziga yoki maxalliy joy tarixidagi tarixiy voqealar bilan solishtirish asosida xal qilinadi.

3. O'lka yoki joy tarixidagi o'ziga xosligini qanday omillar, sabablar va sharoitlar bilan asoslash mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Arxeologiya fani nimani o'rganadi?

2. Arxeologiya qaysidavrдagi tarixiy voqealarni o'rganadi?

3. Arxeologiya fani insoniyat tarixini nimalar asosida o'rganadi va aniqlaydi?

4. Arxeologik tadqiqotlar qanday qismlardan iborat?

5. Arxeologik yodgorliklar qanday guruxlarga bo'linadi?

6. Arxeologik qidiruv ishlarining maqsadi nimalardan iborat?

7. Arxeologik kuzatish ishlari qachon boshlanadi?

8. Arxeologik yodgorliklar qanday tartibda o'rganiladi?

9. Qadimgi qabrlar qanday o'rganiladi?

10. Yashab turgan joyingizda arxeologik yodgorliklar bo'lsa ularni tavsifini tuzing?

Savol va topshiqlar:

1. Tarixiy o'lkahshunoslik nimalarni o'rganadi?

2. Tarixiy o'lkahshunoslik tadqiqotlarida qanday faoliyatlar ajratiladi?

3. Bilish faoliyatida qanday ishlar amalga oshiriladi?
4. Qadriyatlarga yo'naltirilgan faoliyatning maqsadlari nimalardan iborat?
5. Kommunikativ faoliyat deganda nimani tushunasiz?
6. Tarixiy o'lkashunoslikning ob'ektlari nimalardan iborat?
7. Arxeologik o'lkashunoslikda qanday tadqiqot ishlari amalga oshiriladi
1. Tarixiy yodgorliklarga nimalar kiradi?
2. Madaniy yodgorliklar deganda nimani tushunasiz?
3. Arxetektura ansanbillari va komplekslari qanday yodgorliklarga kiradi?
4. Xujjatli yodgorliklar nimalardan iborat?
5. Kelib chiqishiga ko'ra tarixiy yodgorliklar qanday guruhlarga bo'linadi?
6. Zamonaviy yodgorliklarga nimalar kiradi?
7. Moddiy yodgorliklar deganda nimani tushunasiz?

Mavzu: San'at o'lkashunosligi.

O'lka yoki joyning san'atini hamda xalq xunarmandchilagini o'rganish umumiy o'lkashunoslikni ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. San'at yodgorliklarida mamlakatning zamonaviy va qadimiy tarixi aks etgan bo'ladi.

Odatda arxetiktura va skulptura yodgorliklari tarixiy o'lkashunoslik ob'ekti sifatida ham qaraladi. Bu ham san'at o'lkashunosligining tarixiy o'lkashunoslik bilan chambarchas bog'liqligini ifodalaydi. Ma'lum yodgorliklar o'lkashunoslikni bir necha tarmog'ini ob'ekti bo'lishi mumkin. Masalan, o'ymakorlik va naqqoshlik san'ati, memorial skulpturi bir paytni o'zida ham tarixiy ham san'atshunoslik o'lkashunoslik ob'ekti bo'lib, badiiy xunarmannchilik maxsuloti san'atshunoslik va iqtisodiy o'lkashunoslikni ob'ekti bo'lib xisoblanadi.

San'at o'lkashunosligi ob'ektlarini barchasini ikkita katta guruhga bo'lishimiz mumkin:

- haqiqiy mustaqil qimmatga ega bo'lgan san'at asarlari. Ushbu sohada o'lkashunoslik vazifasi quyidagilardan iborat: yodgorliklarni o'zini o'rganish; uning qiymatini aniqlash; uni o'lka badiiy madaniyati tarixidagi axamiyatini ochib berish;

- san'at namoyondalari hayoti va ijodi bilan bog'liq bo'lgan yoki ularni asarlarida aks etgan estalik joylar. Mazkur yo'nalishda o'lkashunoslarni asosiy vazifasi o'lkan ijtimoiy va madaniy xayoti nuqtai nazaridan badiiy merosni o'rganishdan iborat.

Mazkur ikki ob'ekt ham ikki tomonlama ko'rishi mumkin. Birinchidan o'lka tarixi va madaniyati bo'yicha bilimlar manbai sifatida. Ikkinchidan san'atni o'zi, uni tarixiy rivojlanishi va axamiyati haqidagi bilimlar manbai. CHunki san'at

yodgorliklari tarixiy, ilmiy qimmatdan tashqari badiiy ahamiyatga ham ega. (33-rasm)

SHu hususiyati bilan san'at o'lkashuosligi o'lkashunoslikning boshqa tarmoqlaridan keskin farq qiladi. SHuning uchun san'at o'lkashunosligini o'rghanish predmeti bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- o'lka badiiy hayotini o'ziga xos xususiyatlarini o'rghanish;
- maxalliy san'at yodgorliklarini o'rghanish;
- maxalliy rassomlarni ijodini o'rghanish;
- o'lka yoki joy badiiy madaniyati haqidagi bilimlarni tarqalish yo'llarini o'rghanish.

San'at o'lkashuosligi shaxsni ijodiy va intellektual sifatlarinigina rivojlantirib qolmasdan, balki badiiy bilimlarni mustaqil egallashiga ham imkon beradi. San'at o'lkashunosligi bilan shug'ullanish jarayonida har bir shaxs tarix, estetika, etika va boshqa fanlar bo'yicha ham bilimlar olishga sharoit yaratadi. San'atni va san'at asarlarini tushunish badiiy ijodning xususiyatlarini chuqur bilishga olib keladi.

O'lkashunoslik tadqiqotlarida o'quvchilar va talabalar asta-sekin ilmiy ishlar olib borish ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

San'at o'lkashunosligi asosiy obektlari quiydagilardan iborat: xalq san'ati; badiiy adabiyot; tasviriy san'at; arxetiktura; va x.k.

1. Xalq san'atini o'rghanish.

Xalq san'ati o'lkashunoslar uchun juda katta ahamiyatga ega, chunki mazkur san'at turi xalqlarning turmushi, xayot tarzi, mexnati, madaniy traditsiyalari va urf odatlari bilan bog'liq.

San'atni ilk rivojlanish bosqichlarida u bevosita odamlarni mexnat faoliyatiga ishlab chiqarish jarayoniga kirishib ketgan. Buning dalili bo'lib xalq amaliy-dekorativ san'at namunalari xisoblanadi.

Xalq san'atini o'lkashunoslik maqsadlarida o'rghanishning asosiy vazifalaridan bo'lib, ularni dexqon mexnati yoki xunarmandchilik bilan bog'langanini o'rghanish, buyumlarni yasashni o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish, ularni ahamiyatini va ulardan foydalanishni aniqlash, ularda utilitar va estetik sifatlarni uyg'unlashishini o'rghanishdan iborat.

Xalq san'at xunarmandlari yaratishgan. Dexqonchilik bo'yicha ustalar xo'jalik va turmush uchun kerakli bo'lgan narsalarni tayyorlashgan. Ishlangan buyumlarning shakli, undagi chiziqlar ma'lum bir badiiy qimmatga ega bo'lgan. Tayyorlangan buyumlar o'roqmi, teshami, ketmonmi, ko'za yoki qozon ma'lum badiiy san'at maxsuli bo'lgan.

Badiiy xunarmandchilik markazlari shaxarlarda xomashyo manbaalari yonida vujudga kelgan: sopol buyular yasaydigan ustaxonalar gil bor joylarda rivojlangan (masalan Rishtonda), metali buyumlar tayyorlanadigan xunarmandchilik metall ishlab chiqaradigan joylarda, yog'och buyumlar ishlab chiqarish deyarli hamma joyda tarqalgan.

Xalqning hayoti tabiat bilan uyg'unlashib ketgan, tabiat odamlarga xomashyo bergen, ularni qayta ishslash usullarini bergen va tabiat san'at mazmunining manbai bo'lib hisoblangan hamda, san'atni mazmuniga va emotsiyal tuzilishiga ta'sir etgan. Xalq ustalari qo'lida eng oddiy xom ashyo bo'lgan: gil, metal, suyak, temir, zig'ir, yog'och. Ulardan san'at asarlari yaratilgan.

Mazkur buyumlarda moddiy qiyofa orqali xalqni madaniy hayoti ochib berilgandagina ular haqiqiy badiiy qimmatga ega bo'lishgan. (34-rasm)

Tasavvur (fantaziya) orqali kishilarning xayoti va tabiat xalq ustalari buyumlarida ertaksimon jixatlarga ega bo'la boshlagan va o'ziga xos poetik dunyoni asosi bo'lib xizmat qilgan.

Kundalik ustalar turmushni aks ettiradigan san'atda xalqni dunyoni bilishga intilishi ochib berilgan. Mazkur san'at hayotni bezamagan, balki uning organik namoyoni bo'lgan. SHuning uchun san'at yodgorliklarida xalq xayotining aks-sadosi va borliqni bilishni namunalarini ko'rish mumkin.

Xalq san'atida yuz yillar davomida eng yaxshi shakllar kompozitsion sxemalar, naqshlar, ranglar uyg'unligi tanlangan va shakllangan.

Xalq san'atini o'lakashunoslik maqsadlarida o'rganishda 2ta narsaga e'tibor berish zarur. Birinchisi jahondagi barcha xalq san'atining umumiyligi, ya'ni ularni hayotni va turmushni tasvirlashi. Ikkinchidan har bir o'lkani va jahon xalq san'atini o'ziga xos xususiyatlarini mavjudligi. Masalan, gilam to'qishni Xiva, Buxoro turlarining mavjudligi, kashtachilikning turli xil turlari, me'morchilik turlari, do'ppi turlari(CHust, Andijon, Marg'ilon, Toshkent va x.k.)

O'lakashunoslik maqsadlarida zamonaviy hozirgi xalq san'ati maxsulotlarini ham o'rganishdi. Ular ilgarigi xalq san'atini davomchilar hisoblanishadi. Ular qadimgi xalq san'atini saqlab yo'qolib ketadishdan saqlab qoladi. Masalan, pichoqchilar, etikdo'zlar, musiqa asboblari ustalari, zargarlar, do'ppido'zlar va x.k.

O'lka yoki joydagি xalq san'atini o'rganganda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

-o'lkada aniq bir badiiy hunarmandchilik soxasini vujudga kelishiga sabab bo'ladigan o'lka tabiiy sharoiti, iqtisodi va xo'jaligini asosiy xususiyatlarini hisobga olish;

-hunarmandchilik tarixini o'rganish davomida uning o'ziga xos xususiyatlarini, foydalanadigan materialni texnika va texnologiyasini aniqlash;

-o'lka xalq san'atini o'rganishda uni o'lka hayoti, turmushi, madaniy traditsiyalari, urf-odatlari, hunarmandlarning hayot tarzi va mehnati bilan aloqalarini ochib berish;

-hunarmandlarning buyumlarini utilitar va estetik sifatlarini, ularni yasa shva ulardan foydalanishni o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish;

-zamonaviy (hozirgi xalq san'atini rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash) yangilik va odatiy muammolar, buyumlarning xo'jalik ahamiyatini yo'qotishi va suvenir xarakteriga o'tib qolishi;

-hunarmandchilikning maxalliy xalq san'atini saqlab qolishdagi ahamiyatini aniqlash;

Xalq san'atini o'lkada yoki joyda o'rganib bo'lgandan so'ng hisobot tuziladi. Hisobotda quyidagi masalar yoritilishi lozim.

1. O'lkada tarqalgan xalq san'ati turlari.
2. Xalq san'ati turlarini rivojlanish tarixi.
3. Xalq san'ati turlaridan qandaylari xo'jalikda hozir ham foydalaniladi, qaysilari suvenir sifatida ishlab chiqiladi.
4. Xalq san'ati buyumlarini ishlab chiqarishda foydalanadigan xom-ashyo
5. xalq san'ati buyumlarini xalqaro ko'rgazmalarda qatnashganligi;
6. xalq san'ati buyumlarini ishlab chiqarishni rivojlantirish muammolari;

2. Adabiy o'lakashunoslik.

Hozirgi ppaytda adabiy o'lakashunoslik juda tez rivojlanmoqda va keng tarqalmoqda. Har bir o'lkada yoppasiga adabiyy o'lakashunoslik ishlari olib borilmoqda.

Adabiyot kishilarga ta'sir etadigan juda kuchli vosita hisoblanadi. Adabiyot san'atning eng qadimgi turlaridan bo'lib, u dastavval og'zaki xalq san'ati sifatida vujudga kelgan, u hozir ham xalqni tafakkurini eng yuqori badiiy darajasi bo'lib hisoblanadi. So'z orqali borliqni barcha qirralarini va tomonlarini osongina tasvirlay olish mumkin. shuning uchun adabiyotda badiiy obrazning asosiy xususiyatlaridan bo'lib ko'p o'lchamlik, xayotni turli tomonlarini keng qamrab olish, borliqni tarixiy jarayon sifatida eks ettirish hisoblanadi.

Adabiyot ko'p xollarda boshqa san'at turlarini asosi bo'lib hisoblanadi: teart(dramaturgiya), kino(stsenariy), xoreografiya (libretto) va x.k.

O'zbekistonda badiiy adabiyotga qadimdan juda katta ahamiyat berilgan. Ilgari xatto davlat boshliqlari ham badiy adabiyot bilan shug'llanishgan va o'zbek adabiyotining mashhur va buyuk namoyondalariga aylanishgan. Masalan,

Zahiriddin Muxammad Bobur, Alisher Navoiy, Xusayin Boyqaro, SHayboniyxon, SHarof Rashidov va x.k.

O'zbekistonning har bir o'lkasi o'zbek adabiyoti tarixi bilan chambarchars bog'langan. Har bir o'lka yoki joy o'z adabiy traditsiyasiga, yodgorliklariga va muzeylariga ega.

Adabiyy o'lakashunoslik bilan shug'llanish adabiyotni xayot bilan bog'liqligini anglashga yordam beradi, yozuvchi ijodi uchun asos bo'lgan muhitni, dalillarni va hodisalarni ko'rishga, uning ijodiy lavorаторијасига ichiga Kirishga, uning ijobiy uslubini, dunyoqarashini, qiziqadigan narsalarini, idealini o'rganishga imkon beradi.

Adabiyy o'lakashunoslik o'lkanı mamlakatimizni hayoti bilan tarixiy va madaniy aloqalari haqidagi tasavvurlarni mustahkamlaydi.

O'lka adabiyotini o'rganish quyidagi tartibda olib borilishi mumkin:

1. Xalq og'zaki ijodini o'rganish. Bunda quyidagi ishlar amalga oshiriladi.

-cho'pchaklar, afsonalarni, ashulalarni o'rganish. Ular qayerda va qachon aytilgan. Hozir aytildimi, yo'qmi? Ularni kimdan o'rganishgan yoki kitobdanmi;

-ertaklar va dostonlarni o'rganish. Ertaklar va dostonlar kimlar tomonidan aytilgan. Ularni qanday turlari bor.

-oilaviy udumlar va poeziya. To'ylarda aytildigan qo'shiqlar. Kelin uydan ketayotganda, kuyovnikiga kelganda, kelin salomda. Kuyovnavkararlarni qiznikiga borganda aytildigan qo'shiqlar;

-fasllar, ekish va hosil yig'ish bilan bog'liq qo'shiqlar;

-latifalar;

-maqollar va matallar;

-topishmoqlar;

2. Klassik o'zbek adabiyotini o'rganish.

3. Hozirgi o'zbek adabiyotini o'rganish. O'lkadан chiqqan hozirgi adabiyot vakillari ijodini o'rganish. Ularni hayoti va faoliyatini o'rganish.

O'lakashunoslik tadqiqotlarini olib borish davomida o'quvchilar yoki talabalar turli xil manbaalar bilan ishlanadi, turli adabiyotlardan yerakli

ma'lumotlar yig'iladi va olingan ma'lumotlar taxlil qilinadi

3. Tasviriy san'atni o'rganish.

Tasviriy san'at yodgorliklari borliqni statik (qotgan) xolda tasvirlaydi. Tasviriy san'at turlariga rang tasvir(jivopis), skul'ptura va grafika kiradi. Tasviriy san'at asarlari faqat ko'rish orqali idrok qilinadi.

Rang tasvirda(jivopisda) tekis yuza rasm orqali uch o'lchamli fazo illyuziyasi vujudga keltiriladi. Rang tasvirning ko'rgazmaliligi, tasvirlashning boy imkoniyatlari san'atning Ushbu turiga borliqni obrazli talqin qilishda katta muvaffaqiyatlarga erishishga imkon beradi.

Tasviriy san'at asarlari bizni tabiat, turmush, insonlar munosabati, u yoki bu davrlarda o'lkani tarixiy rivojlanish xususiyatlari haqida tasavvurlarni boyitadi. SHuning uchun u o'lkashunoslikda katta ahamiyatga ega.

Garafik san'at ham o'lkashunoslik ob'ekti sifatida qarilishi mumkin. uning demokratikligi, hamma uchun tushunarli bo'lgani, ommaviyligi (katta nusxalarda ko'paytirish imkoniyatini mavjudligi) uchun o'lkashunoslikda o'z o'rnini egallab bormoqda. O'lkashunoslardan grafik san'at bo'yicha juda boy material to'plashlari mumkin. Bunday materiallarga maketlar, kitob, jurnal va gazetalardagi illyustratsiyalar, sanoat grafikasining turlari(etiketkalar, reklamalar, uramalar, upakovkalar, muqovalar va x.k.). san'atlarni ichida grafika xayot bilan chambarchars bog'langan.

O'zini quyidagi o'ziga xos xususchiyatları bilan grafika ijtimoiy hayotda muhim ahamiyatga ega: operativligi(tezkorligi), voqealarga tezlik bilan o'z munosabatini bildirishda, harakatchanligi, ochiqligi.

Skul'pturada (haykaltaroshlik) odam yoki hayvonning ma'lum bir harakat vaqtidagi obrazini tasvirlaydi. SHuning uchun skul'ptura tamoshabinni intellektiga yo'naltirilgan bo'ladi, emotsiyasiga esa kamroq yo'naltirilgan bo'ladi.

Haykaltaroshlik yodgorliklari, ayniqsa manumental haykaltaroshlik propogandaning kuchli vositalaridan biri hisoblanib o'lkashunoslikda katta ahamiyatga ega. Mazkur haykaltaroshlik asarlarining miqyosi ma'lum davr ruhini aks ettirgani uchun juda muxim g'oyaviy-tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Joydagi manumental haykaltaroshlik yodgorliklarini o'rganish quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

- haykalni yaratuvchilari bilan ishlash(haykaltaroshlar va arxetektorlar);
- haykalni yaratish, uni bajarish va o'rnatish tarixi;
- haykalda aks etgan aniq tarixiy shaxslarni kidirib topish ;
- yodgorlikda tasvirlangan tarixiy sharoit va voqealarni tadkik kilish;

-yodgorlik urnatilgan joyni geografik o'rnini tavsifini tuzish.

Bularni hammasi o'lkadagi mahalliy badiy adabiyotdan yangi saxifalarni ochadi va turar joydan yetishib chiqqan mashhur kishilar hayoti va faoliyati bilan tanishishga yordam beradi.

Tasviriy san'at tili o'ziga xos bo'lganligi uchun uni tushunish adabiy san'atga nisbatan bir oz kiyinroq.

O'lka tasviriy san'at yodgorliklari o'rganib bo'lingandan so'ng xisobot tuziladi. Xisobotda quyidagilar tavsifi keltiriladi:

- o'lka yoki joyda tarqalgan tasviriy san'at yodgorliklari turlari va ularning xaritasi;
- har bir yodgorlikning muallifi va o'rnatish vaqt;
- har bir yodgorlikda aks etgan, tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar tavsifi;
- ulka xaqidagi rang tasvir asarlari, ularni yaratilish tarixi, muallifi, rasmda tasvirlangan joy tavsifi;
- o'lkaga tegishli grafika asarlari va ularning namunalari, nashr qilingan yillari va yo'nalishlari.

4.Arxeitkura yodgorliklarini o'rganish.

Arxeitkura yodgorliklari hamma uchun oson va yengil tushuniladigan o'lakashunoslik ob'ekti bo'lib hisoblanadi. CHunki har qanday o'lkada yoki joyda albatta u yoki bu turdag'i yodgorliklar albatta mavjud. (35-rasm)

Joydagi qadimgi diniy, ijtimoiy, eski qo'rg'onlar va zamonaviy inshoatlarni o'rganish o'lka tarixi uchun juda boy material beradi.

Arxeitkura asarlari (yodgorliklari) bir paytni o'zida ham moddiy ham ma'naviy yodgorliklar hisoblanadi.

Arxeitkuraning muhim vazifasi hayotiy jarayonlar ya'ni mehnat, turmush, ma'daniy dam olish va kishilar munosabati uchun sun'iy muht yaratishdir.

Arxeitkura yodgorliklarini ma'lum turlarini rivojlanishi va barpo ettilishi ijtimoiy sharoidan kelib chiqqan holda bo'ladi. SHuning uchunma'lum bir arxeitkura yodgorliklarini o'rganish asosida o'lkaning ma'lum ъир tarixiy davridagi ijtimoiy hayoti haqida fikr yuritish mumkin.

Arxeitkura turlarini tabiatda analoglari(o'xshashlari) mavjud emas, shuning uchun u tabiatdagi hodisalarni qaytarmaydi va tasvirlamaydi, u faqat davrni asosiy g'oyasini ifodalaydi.

Arxeitkura tarixi bu har bir o'lkada tarkib topgan arxeitkura usullari va turlari tarixidir. Arxeitkura inshoatlari shakliga rel'ef, geologik sharoit, iqlim, landshaft va boshqa badiiy sharoitlar muhim ta'sir o'tqazadi. Masalan, arxeitkura inshoatlarining asosini turlarini geologik sharoit belgilab berali, tomini turlarini esa iqlim sharoiti belgilab beradi.

Arxeitkura yodgorliklari barpo etishda maxalliy materiallarni xususiyatlari hisobga olinadi va ulardan unumli foydalaniladi.

Masalan, O'rta Osiyoda yirik arxeitkura yodgorliklarini barpo etishda asosan g'ishtdan foydalanilgan, Kavkazda toshlardan, Qadimgi Rossiyada yog'ochdan foydalanilgan.

Arxitektura yodgorliklari o'lkashunoslik maqsadlarida quyidagi tartibda o'rganiladi.

1. Arxitektura inshoatlari turlarini, planlarini, konstruktsiyalarini, shakllarini va ularni o'lkada tarqalishini o'rganish.

2. Maxalliy qurilish materiallarini va texnikani o'rganish. Bunda Arxitektura yodgorliklarini bunyod etishda mahalliy materiallardan qay darajada foydalanganligiga katta e'tibor beriladi.

3. Arxitektura yodgorligining vazifasi o'rganiladi. Masalan, Samarqanddagi Go'ri Amir ansabli, buyuk ajdodimiz Amur Temurning maqbarasi hisoblanadi. Madrasalar , machitlar, saroylar, arklar ma'lum bir vazifani bajarish uchun qurilgan.

4. Arxitektura yodgorligini oddiy tavsifini tuzish.

5. Arxitektura yodgorligining bunyod etilish vaqtini va sabablari haqida xulosalar qilish.

6. Arxitektura yodgorligini hozirgi xolatiga baho berish. Yangi saqlangan, ta'mirlangan, yodgorlikni faqat bir qismi saqlanib qolgan, tashlandiq xolatdagi yodgorliklarni aniqlash.

7. Arxitektura inshoatidan hozirgi paytda foydalanish darajasi: muzey sifatida, idora, ombor, maktab, madrasa foydalanilmaydi.

8. Zamonaviy arxitektura inshoatlarini o'rganish(teatrlar, kinoteatrlar, ma'muriy binova va x.k.).

SHundan so'ng o'lka yoki joy arxitektura yodgorliklari haqida xisobot tayyorланади. Xisobotda arxitektura yodgorliklari xaritasi va ularning rasmlari albatta bo'lishi zarur.

5. Mashhur kishilar yashagan joylarni o'rganish.

O'lordan yetishib chiqqan mashhur kishilar yashagan joyi, biografiyasi va ijodiy faoliyatini o'rganish o'lkashunoslar uchun juda muhim ma'lumotlar beradi. (36-rasm)

Mamlakatimizning har bir o'lkasi o'zining takrorlanmas madaniy udumlariga va esdalik joylariga ega. Masalan, M.Bexbudiy, Muqimiy, Oybek, Sobir Abdulla, muxammad Yusuf kabi o'zbek adiblarining hayoti va ijodiy faoliyatlarini o'rganish muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Yoki Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanidagi voqealar bo'lib o'tgan joylar, A.CHo'lponni «Kecha va kunduz» romanida voqealar bo'lib o'tgan joylarni o'rganish o'lkashunoslarga qimmatbaxo ma'lumotlar beradi.

Yozuvchilar va rassomlar yashagan va ijod qilgan joylarda bo'lish va ular bilan tanishish, ularni hayoti va ijodi bilan bog'liq bo'lган xujjatlarni asl nushalarini ko'rish o'lkashunoslarda unitilmas xissiyot uyg'otadi.

Mashhur kishilar yashagan joylar va ularni hayoti bilan bog'liq bo'lган xujjatlarni o'rganish quyidagi turlardan iborat: esdalik joylar, biografik manbaalar.

1. Estalik joylarni o'rganish. Bunday joylar mashhur kishilarning biografiyasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin yoki uning asarida sodir bo'lган voqealar bilan bog'liq bo'lган bo'lishi mumkin.

Biografik xarakterga ega bo'lган joylar turli xil ahamiyatga ega bo'ladi. Mashhur kishilarni hayoti bilan bog'liq bo'lган va memuarlarda va boshqa badiiy asarlarda aks etgan joylar alohida ahamiyatga ega. Mazkur ma'lumotlar rassomning hayoti va ijodini asosiy bosqichlari va davrlarini o'rganishga yordam beradi. Masalan, taniqli o'zbek rassomi CHingiz Axmarovning tabiat manzaralariga bag'ishlangan polotnolari va x.k.

O'lkashunoslik ishlari davomida tarixiy shaxsning hayoti va ijodiga bevosita qatnashish xissi tug'iladi, uning alohida xususiyatlari gavdalana boshlaydi, uning hayotidagi voqealar tushunarliroq bo'lib boradi.

Unitilmas yoki estalik joylar san'at yodgorliklari bo'lib hisoblanmaydi, ammo ular o'lkaning badiiy udumlarini tushunish uchun tasviriy, hayoliy va emotsiональ ta'surot beradi. SHuning uchun estalik joylar moddiy yodgorliklar sifatida tadqiq qilinishi va qaralishi mumkin.

Mashhur kishilar yashagan joylar ko'pincha o'lkaning madaniy hayotidagi markazlardan biriga aylanib qoladi. Masalan, «Oybek uyi», «G'afur G'ulom uyi», «CHingiz Axmarov uyi muzeiy», va x.k.

2. Estalik joylarning ikkinchi turiga rassomlar va yozuvchilar asarlaridagi voqealar sodir bo'lган joylar kiradi. Juda ko'p iromanlarda tabiat manzaralari tavsifi berilgan bo'ladi. Estalik joylar turlicha bo'lishi mumkin. tarixiy romanlarda tarixiy janglar bo'lган joylar. Masalan, Pirimqul Qodirovning «Yulduzli tunlar» romanidagi Bobur mirzo bo'lган va janglar olib borgan joylar va x.k. O'zbekistonda yirik qurilish ishlariga bag'ishlangan asarlardagi estalik joylarni o'rganish ham o'lka tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, Said Ahmadning «Qirq besh kun» romanida Katta Farg'ona kanali qurilishi tasvirlangan. O'shu kanal hozir ham asar qaxramonlarini hayotini eslatib turadi. Yokm Said Ahmadning «Ufq» romanidagi Markaziy Farg'ona cho'llarini o'zlashtirilishi va x.k.

Demak, mashhur kishilarni hayotini o'rganishda o'lkashunoslari quyidagilarga e'tibor berishlari zarur ekan:

-yozuvchilar, rassomlar tug'ilib o'sgan joylarni o'rganish va ularni iloji bo'lsa davlat tomonidan qo'riqlanadigan joylarga aylantirish. Masalan, Abdulla Qodiriy, Muqimiy va boshqa adiblarni tug'ilgan joylari;

-o'lordan chiqqan yozuvchilar va rassomlarning asarlarini o'rganish, ularni nushalarini topish va toplash, biografiyasiga tegishli ma'lumotlarni yig'ish va ularni uy-muzeyini tashkil qilish bo'yicha ishlarni olib borish;

-yozuvchi va rassomlar asarlarida tarixiy voqealar sodir bo'lgan joylarni aniqlash va ularni o'rganish, hamda ular to'g'risida ma'lumotlar yig'ish;

-o'lordan chiqqan yozuvchi va rassomlarni nomlarini abadiylashtirish bo'yicha ishlarni olib borish;

-o'lordan chiqqan mashhur kishilarning qarindosh-urug'lari va avlodlarini qidirish, ular bilan suhbatlashish va qo'shimcha ma'lumotlar yig'ish.

Savol va topshiriqlar:

1. O'lordan chiqqan mashhur kishilar hayoti va ijodini o'rganish qanday qismlardan iborat?

2. O'lkangizdan chiqqan yozuvchilar va shoirlar haqida ma'lumotlar yig'ing.

3. O'lkangizdan chiqqan rassomlar biografiyasini tuzing.

4. O'lkangizdan chiqqan mashhur kishilar asarlarini ro'yxatini tuzing.

1. San'at o'lakashunosligini ob'ektlari qanday guruhlarga bo'linadi?

2. San'at o'lakashunosligi o'lakashunoslikni qaysi tarmog'i bilan chambarchas bog'langan?

3. San'at o'lakashunosligining predmeti nimalardan iborat?

4. San'at o'lakashunosligi shaxsni qanday sifatlarini rivojlantirishga imkon beradi?

5. O'lkadagi san'at yodgorliklari jadvalini tuzing.

6. O'lkada qanday mashxur kishilar yetishib chiqqan?

7. O'lordan yetishib chiqqan mashxur kishilar san'atni yoki fanni qaysi sohalarida ijod qilishgan?

8. San'at deganda nimani tushansiz?

1. Tasviriy san'at qanday turlarga bo'linadi?

2. O'lkangiz haqida qanday rang tasvir asarlari mavjud, ularni tavsifini tuzing?

3. O'lkangizda yoki yashash joyingizda qanday haykallar bor, ular qachon urnatilgan va kimlar tasvirlangan?

4. O'lkangiz haqida chiqqan grafik san'at asarlari jadvalini tuzing.

5. O'lkangizdan chiqqan rassomlar bo'lsa ularning biografiyasini yozing?
1. O'rta Osiyoda qanday arxitektura yodgorliklari keng tarqalgan?
2. O'zbekistonni qaysi shaharlarida qadimgi arxitektura yodgorliklari keng tarqalgan?
3. Yashab turgan joyingizda qadimgi inshoatlar bormi, agar bor bo'lsa ularni tavsifini tuzing.
4. Yashab turgan joyingizda qanday zamonaviy arxitektura inshoatlari mavjud, ularni tavsifini tuzing.
  1. Nima uchun adabiiy o'lkashunoslik keng tarqalgan?
  2. O'lka badiiy adabiyoti qanday tartibda o'rganiladi?
  3. Xalq og'zaki ijodiga nimalar kiradi?
  4. Yashab turgan joyingizda qanday afsonalar mavjud?
  5. Yashab turgan joyingizda to'ylarda urf-odatga aylangan qanday qo'shiqlar aytildi?
  6. Yashab turgan joyingizda aytildigan maqollar jadvalini tuzing?
  7. Bolalar o'yinlarida yashab turgan joyingizda qanday qo'shiqlar aytildi. Masalan, Oq terakmi ko'k terak.
1. Xalq san'ati deganda nimani tushunasiz?
2. Yashash joyingizda qanday hunarmandchilik ustaxonalari mavjud va ular nimalar ishlab chiqaridi?
3. Beshik va sandiq ishlab chiqarish xalq san'ati maxsulotiga kiradimi?
4. Zargarlik buyumlari xalq san'ati maxsuloti bo'la oladimi?
5. Samarqand nonlari (patirlari) xalq san'ati maxsuloti hisoblanadimi?
6. Kosibchilik deganda nimani tushunasiz?
7. O'zbekistonda do'ppilarni necha turi mavjud?

MAVZU: DALA QUNDALIGI

Dala kundaligi uchun har bir o'quvchiga 16 sahifalik katak daftar yetarli. Dala kundaligiga o'quvchilar ekskursiya va kuzatish davomida aniqlashlari lozim bo'lgan nazariy va amaliy ma'lumotlarni qayd etadilar. Kundalikning har bir safihasi ma'lum topshirikni ba-jarishga sarflanadi. Quyida sinf o'quvchilari yuritishi mumkin bo'lgan dala kundaligining mazmuni bilan tanishtiramiz:

1-sahifa. Ekskursianing maqsadi va vazifasi. Bunda quyidagilarga alohida e'tibor beriladi: a) tabiatni o'rganish yuzasidan, b) joyda orientirovka olish va azimut bo'yicha yurish yuzasidan, v) joy plani bilan ishslash, g) joy planini mustaqil chizish.

2-sahifa. Marshrutning sxemasi chiziladi.

3-s a h i f a.. Kuzatiladigan ob'ektga boriladigan yo'lning (marshrutning) xarakteristikasi.

4-sahifa. Quyoshni kuzatish va kuzatish natijasini qayd etish.

5-s a h i f a. D1u kungi ob-havoni kuzatish. (Oddiy

kuzatish va asboblar yordamida kuza-tish.) Kuzatish yakunini qayd qilish.

6-s a h i f a. Joyda orientirovka olish.

a) Gnomon yordamida quyoshga qarab gorizontning asosiy va oraliq tomonlarini belgilash.

b) Kompas yordamida belgilangan gorizont tomonlarini tekshirish.

v) O'qituvchi belgilab bergan 3 ta buyumning yo'nalishini aniqlash. Turgan joyga nisbatan ularning oralig'ini masshtab yordamida chizmada ko'rsatish.

g) 45, 80, 120, 230 gradusli azimut burchaklari (o'qituvchi ob'ektga qarab boshqa burchaklarni aytishi ham mumkin) yo'nalishidagi buyumlarni chizmada belgilash. Azimut burchagini shu atrofdagi ko'zga ko'ringan predmetlar — ko'priq, elektr simi, tepalik, oqar suv yoki boshqa predmetlarga nisbatan olish mumkin.

d) Biron topshiriq yozilg'an paketni 50metr masofada 90 gradusli azimutga qo'yib, uni topish.

7-sahifa. Belgilab berilgan masofani o'lchash:

a) o'z qadamimiz oralig'ini o'lchash va yozib qo'yish,

b) ko'z bilan chandalab bitta daraxtni belgilash va oraliqni qadamlab, ruletka yordamida o'lchash, natijani yozib qo'yish.

8-sahifa. Kuzatilgan territoriyaning yer yuzasi tuzilishini ta'riflash. Bunda quyidagilarda ahamiyat beriladi:

a) joyni kuzatuvchidan qaysi tomoni "ochiq, qaysi tomoni yopiqligi,

b) er yuzasining umumiyligi tuzilishi qandayligi,

v) yoqqan yog'in yoki erigan qor suvlari qaysi tomonga qarab oqadi?

g) joyning yer yuzasini qanday jinslar tashkil etgan. Qaysi

jinslardan

namunalar olindi.

9-sahifa. Tepalikning balandligini o'lchash:

a) tepalikning balandligini qo'lda yasalgan niveler yordamida o'lchash,

b) eklimetr yordamida yon bag'irning qiyaligini aniqlash.

v) tepalikning sxemasini chizish. Vertikal masshtabi 1:100, gorizontal

masshtabi 1:200. YON bag'irning qiyaligini gradus bilan belgilash.

10-sahifa. Bu sahifaga oqar suvda bajariladigan ishlar qayd qilinadi. (Agar tan-laygan ob'ektda oqar suv bo'lmasa, ko'l, botqoq yoki buloqni tanlash

mumkin.) Daryoning nomi, oqim yo'nalyshi, kengligi, chuqurli1'i, oqim tezligi, o'ng va chap qirg'og'ining xarakteri, boshlanishi, quyilishi, yer yuzasiga daryoning ta'siri.

11-sahifa. Joyda plan bilan ishlash. Planda turish nuqtasini belgilash. Turish nuqtasiga nisbatan boshqa predmetlarning o'rnini aniqlash. Bu ishni marshrut bo'yicha 4-5 joyda to'xtab qaytarish.

12-sahifa. Kuzatish davomida o'simlik olamini ta'riflash. Daraxt, buta, o't o'simliklaridan qaysilar uchramoqda. Qanday manzarali daraxtlar uchradi? O'simliklarda qanday mavsumiy o'zgarishlarni kuzatildi.

13-sahifa. Plan olish. Kompas yordamida 2 punkt oralig'ining planini olish.

Kundalikning qolgan sahifalariga o'quvchi o'zi mustaqil holda rasmlar chizadi, ekskursiya haqidagi fikr va mulohazalarini yozadi. Ekskursiya davomida bunday kundalikni to'ldirish uchun zarur asboblardan: planshet va unga kompas joylangan holda, vizir chizg'ichi, nivelir, quyosh balandligini o'lchash uchun burchak o'lchagich, zklimetr, termometr, suzgich, ruletka, kichik belkurak, xaltachalar, 4,5 ta quticha, qo'lda yasaltan flyuger, gnomon, chuqurlikni o'lchash uchun arxon, uzunlik o'lchagich yoki arxon olib chiqiladi. Ekskursiya maktab hovlisidan boshlanib, 2 yarim, 3 soat davom etadi. Ekskursiya kundaligini qanday to'ldirish kerakligi haqida ekskursiyadan bir necha kun oldin o'quvchilarga tushuntirish olib boriladi. Ba'zi topshiriqlarni namunalari chizdirilib mashq qilinadi. Bunday kundalikning yuritilishi natijasida o'quvchilarning o'lchash va kuzatishga doir malakalari takomillashadi. O'z kuzatish atijalarini tartibga keltirishni o'rganadilar. O'qituvchi undan dars jarayonida foydalanadi, qaysi o'quvchi qanday ishlarni bajarishda nimalardan qiynalganligini aniqlab olishi qulay bo'ladi. O'quvchilarning topshiriqlarni bajarishdagi shaxsny javobgarlii yanada ortadi.

Mavzu: O'lakashunoslik to'garagi.

Maktabdagagi o'lakashunoslik to'garagi hamma sinfdan tashqari ishlarning asosiy tashkilotchisi vazifasini bajaradi. Maktab o'quvchilaridan geografiya faniga qiziquvchilari ixtiyoriy ravishda to'garakka a'zo bo'ladilar. To'garak o'quv yili boshida tuzilgan plan bo'yicha ish olib boradi. To'tarak rahbari geografiya o'qituvchisi bo'lib, aktiv o'quv-chilardan yordamchi, redkollegiya a'zolari, sekretar yayinlanadi. To'garak mashg'ulotlari belgilangan kunda har oyda 2 marta o'tadi. To'garakda o'lkani o'rganish bo'yicha qiziqarli temalarda dokladlar

tinglanadi va muhokama etiladi. (Dokladchilar to'garak a'zolaridan bo'ladi.) Dokladga bog'lab filmlar ko'rish yoki qiziqarli yangi geografik kitoblarni muhokama etish mumkin. Doklad temalari geografiya programmasini takrorlamasligi kerak. To'garakda o'lkani o'rganish uchun ekskursiyalar, poxodlar, hatto tekshirish ishlarini ham uyushtirish mumkin. To'garak a'zolariga individual ish topshirish vaqtida ularning yoshi va bilim doirasi hisobga olinadi. Bir gruppada 22—25 tagacha a'zo bo'lishi mumkin. To'garak a'zolari bilan sayyoohlar, atoqli geotraflar, kosmonavtlar, ekspeditsiya ishtirokchilarining uchrashuvlarini uyushtirish juda qiziqarli o'tadi. To'garak muntazam ishlagan vaqtda respublikani yaxlit o'rganmasdan, ishni kichik terroriyani o'rganishdan, ma-salan, maktab joylashgan tumanni o'rganishdan boshlash kerak. Bundan keyingi yil 2 tuman, so'ngra yana kengroq terroriyalar o'rganiladi. To'garak a'zolarining individual ishlatishni e'tiborga olib, har bir o'quvchiga mustaqil ish topshirish kerakki, u o'quvchi o'zi material to'plashga o'rgansin. Har qanday ish oxiriga yetkazilib, natijasi muhokama qilinishiga erishiladi. To'garak rahbarining vazifasi har bir ishni oxiriga yetishini ta'minlash, ishga rahbarlik qilishdan iborat.

To'garakning «Esh o'lkashunoslar», «YOSH turistlar» deb nomlangan organi bo'lib, har mashg'ulot oldidan yoki >bir oyda bir marta gazeta chiqariladi. Unda o'lkaga „doir yangiliklar, muhokama etiladigan dokladning :mazmuni, to'garakning navbatdagi vazifalari yoritilib boriladi. Ekskursiya yoki poxodlarda olingen fotorasmlar, o'quvchilarning o'zlari chizgan rasmlari ham gazetaga yopishtiriladi.

Ayrim maktablarda o'lkashunoslik to'garagi a'zolari o'lkaning tabiiy boyliklarini qo'riqlash (oqar suvlarni toza saqlash, o'simlik va hayvonot olamini qo'riqlash, tuproq eroziyasini oldini olish kabi) ishlarida o'z faoliyatlarini ko'rsatmoqdalar. O'lkashunoslik ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan aholi yashaydigan punktlarda yashil xiyobonlar yaratmoqdalar, o'lka tabiatini saqlash va uni tiklashga hissa qo'shamoqdalar.

Mavzu : Fenologik kuzatishlar

Fenologiya – amaliy bilishlar sohasi bo'lib tabiatni fasliy rivojlanish qonuniyatlarini va uning barcha tarkibiy qismlarini dinamik bog'liqligini o'rganadi.

Maxalliy finologik kuzatishlar natijalari qishloq xo'jalik ishlarini to'gri olib borishga, o'rmonlarda, yerlardan, bog'lardan, suv xavzalaridan to'g'ri foydalanishga yordam beradi.

Fenologik kuzatishlar quyidagilardan iborat:

- Atmosferada, suv havzalarida, o'simlik va xayvonot olamida va aholiga xo'jalik faoliyatidagi, fasliy xodislarni bilishni, davomiyligi va tugash sanalarini aniq belgilashdan iborat. Buning uchun o'lka uchun eng xos bo'lgan landshaftlar, suv xavzalari, o'simlik va xayvonot turlari tanlaniladi;

- Kuzatish natijalari kundalikka qayd etib boriladi, ular orasida fenologik kalendarъ tuziladi. Bir necha yillar davomidagi kuzatishlar natijalarini qiyoslash asosida joy tabiatidagi fenologik fazalarining boshlanishi va tugashi o'rtadagi muddatlarini aniqlash mumkin.

Fenologik kuzatishlar quyidagi qismlardan iborat: gidrometeorologik xodisalarni kuzatish; daraxtlar va butalarning fenologik fazalarini kuzatish; donli ekinlarni rivojlanishini kuzatish; qushlarni fenologik fazalarini kuzatish; qishloq xo'jalik ishlarini borishini kuzatish.

Gidrometeorologik xodisalarni kuzatish

1. Dastlabki qor erishini boshlanishi.
2. Qorni tez erishini boshlanishi.
3. Qor qoplamini yo'qolishi.
4. Daryolarni muzdan xoli bo'lishi.
5. Bahordagi to'lin suv davrini boshlanishi.
6. Ko'llardagi va xavzalardagi muz qoplamini yo'qolishi.
7. O'rmonlarda qorlarni batamom erib ketishi.
8. Dastlabki to'p-to'p bulutlarni paydo bo'lishi.
9. Bahordagi birinchi yomg'ir.
10. Bahordagi ilk momoqaldiroq.
11. Havodagi ohirgi sovuq urush (0° dan past bo'lgan oxirgi kun).
12. Tuproqni oxirgi muzlashi.

Daraxtlarni va butalarni fenologik rivojlanish davrini kuzatish.

1. Daraxt tanalarida dastlabki suv xarakatini boshlanish davri. Daraxt tanasini kungay tomonida qilingan kavakdagi havo harorati $+5^{\circ}$ bo'lganda kuzatish natijalari asosida aniqlanadi.
2. Kurtaklarni hosil bo'lishi.
3. Dastlabki barglarni chiqishi.
4. Daraxtlarni gullashini boshlanishi.
5. Daraxtlarni yoppasiga gullashi.
6. Mevalarni va urug'larni yetilishini boshlanishi.

7. Kuzda daraxt barglarini sarg'ayishi.
8. Daraxt barglarini to'kilishini boshlanishi.
9. Daraxt barglarini to'la sarg'ayishi.
10. Daraxt barglarini to'la to'kilishi.
11. Daraxtlar va butalarni qayta gullashi.

Donli ekinlarni rivojlanishini kuzatish.

1. Ilk unub chiqishi.
2. Yoppasiga unib chiqishi.
3. Uchunchi bargni paydo bo'lishi.
4. Novdalarni yoyilishi.
5. Boshoq olishni boshlanishi.
6. Boshoqlanishi.
7. Gullashi.
8. Sutli donni hosil bo'lishi.
9. Hamirli donni hosil bo'lishi.
10. To'la pishib yetilishi.

Qushlarni hayotdagি fenologik fazalarni kuzatish.

1. Qushlarni bahorgi uchib o'tishi (qishlab qolgan qushlarni uchib ketishi).
2. Qushlarni bahorgi uchib kelishi.
3. In qurishni boshlanishi.
4. Dastlabki bolalarni ochib chiqishi.
5. Qushlarni kuzgi galalarini paydo bo'lishi.
6. Kuzda uchib o'tish.

Qishloq xo'jalik ishlarini borishini kuzatish.

1. Yerni baxorgi ishlovini boshlanishi (shudgorlanishni, boronalashni, kultivatsiya qilishni boshlanishi).
2. Dala ishlarini boshlanishi (ekishni va ko'chat o'tkazishni boshlanishi).
3. Ekinlarni parvarishlashni boshlanishi.
4. Kuzgi shudgorlanishni boshlanishi.

Savol va topshiriqlar

1. Fenologiya fani nimani o'rganadi?
2. Fenalogik kuzatishlar qanday qismlardan iborat?
3. O'z yashash joyingizda qorlar qachon batamom etib ketid?
4. O'z yashab turgan joyingizda birinchi qaldirg' och qachon uchib keladi?
5. O'z yashab turgan joyingizda barhorda qanday atmosfera hodisalari sodir bo'ladi (momqaldoiroq, chaqmoq, do'l, jala, sel), ular haqida gapirib bering?
6. Oxirgi besh yilda yashab turgan joyingizda sovuq urushlar yoki qurg'oqchiliklar sodir bo'lgan bo'lsa ular qanday meva va ekinlarga zarar yetkazgani haqida gapirib bering.
7. Yashash joyingizdan kuzda qanday qushlar va qachon uchib ketadi?
8. Yashab turgan joyingizda qanday ekinlar qachon ekilishi haqida so'zlab bering?
9. Kuzda qanday ekinlar ekiladi?

Mavzu: O'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish.

O'lkada olib borilgan tadqiqotd ishlari davomida to'plangan materiallar asosida o'lkashunoslik muzeyi tashkil qilinadi. O'lkashunoslik muzeyi maktablarda, litseylarda, kasb-hunar kollejlarida hamda xokimiyat doirasida tashkil qilinishi mumkin.

O'lkashunoslik muzeylarining asosiy maqsadi o'lka tabiat, xo'jaligi, tarixi, madaniyati va san'ati haqidagi materiallarni to'plash, o'rganish, saqlash va namoyish qilishdan iboratdir.

O'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish bir necha quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Muzeyni tashkil qilish bo'yicha tashkiliy gurux tuzish. Tashkiliy guruxga xokimiyat, maktab, litsey, kasb-hunar kollejlari vakillari kiradi. Agar muzey o'quv muassasasida tuzilayotgan bo'lsa, asosan o'qituvchilar va o'quvchilardan tashkiliy gurux tuziladi.

2. Muzeyning tematik (mavzuli) rejasi tuziladi, ya'ni bo'lajak muzey ekspozitsiyalarining bo'limlari soni aniqlanadi.

Bunday xujjatni tuzish muzeyini tashkil qilish ishlarini aniq bir yo'nalishda olib borishga imkon beradi.

3. Qidiruv va ilmiy tadqiqod ishlarini olib borish. Mazkur bosqichda o'lka tabiat, tarixi, xo'jaligi, madaniyati va san'ati to'g'risidagi materiallar yig'iladi, o'r ganiladi, tartibga solinadi va ro'yxati tuziladi.

4. Muzeyning tematik-ekspozitsion plani tuziladi. Ekspozitsiyaga kiritilayotgan barcha materiallarni ketma-ketlik ro'yxati tuziladi. Mazkur plan muzey zallari, bo'limlari va stendlari bo'yicha tuziladi. Mazkur plan quyidagi jadval shaklida tuzilishi mumkin.

/r	Eksp onot turi	Eksp onat tavsifi (annota- tsiyasi)	Asl nusxami yoki yordamchi mate- rialmi	aa	Manb	O'l chami	Eks pozi- tsiyadagi joyi	Esl atma
	2	3	4	5	6	7	8	

Jadvalning ikkinchi qatorida eksponatning tashqi ko'rinishi ko'rsatiladi (matn, ko'chirma, gazeta, bayroq, to'pponcha, kiyim, fotorasm, kitob, risola, xarita, tuproq, o'simlik, ishlab chiqarish maxsulotlari, foydali qazilma namunalari, maketlar va x.k.) uchinchi qatorda eksponatning mazmuni beriladi(ko'chirmaning to'la matni, nomi va nashr haqida ma'lumotlar, bayroqni, kiyimni, namunani va x.k.ni to'la tavsifi). Beshinchi qatorda eksponat olingan manbaalar beriladi(ko'chirma qaerdan olingan, foydali qazilmalar namunalari qaerlardan olingan). Eksponatning o'lchamlari 6-nchi qatorda beriladi, ular asosida eksponatga ajratiladigan joylarning o'lchamlari aniqlanadi. 7-nchi qatorda tematik-ekspozitsion rejani tuzuvchilar ma'lum bir eksponatlarni joylashtirish haqida tavsiyalarni ishlab chiqishadi (markazdami, yirriklashtirilgan xalqadami, vitrinadami va x.k.)

5. Tematik-ekspozitsion reja asosida rassom (yoki shu ish uchun tayinlangan shaxs) jihozlash eskizlarini tayyorlaydi. Bunda u binoni tuzilishini hisobga olishi lozim. SHundan so'ng har bir devor, stend va vitrina uchun montaj jihozlari varaqalarini tayyorlaydi. Montaj varaqasi-bu ma'lum bir eksponatni joylashtirishni chizma tasviridir, U 1:10 mashtabda tayyorlanadi.

Kvadratlarda eksponatning tematik-ekspozitsion rejadagi tartib raqami yozib quyiladi.

Mazkur bosqichdagi ishlarni bajarish bilan birga quyidagi ishlar ham olib boriladi: ekspozitsiya uchun jihozlar(vitrinalar, stendlar), yoritish usulari, asl

nusxalarini saqlash; yordamchi eksponatlarini tayyorlash(rasmlar nusxalari, chizmalar, mulyajlar, matnlar va x.k.)

SHundan so'ng ekspozitsiya montaj qilinadi va u ma'suliyatli komissiya tomonidan ko'rib chiqiladi.

O'lkashunoslik muzeyining asosiy va yordamchi fondlari bo'ladi.

Asosiy fondda yodgorliklarning asl nusxalari saqlanadi va ular quyidagi guruxlarga bo'linadi:

1. Moddiy yodgorliklar (mehnat qurollari, sanoat jixozlari, foydali qazilma namunalari, harbiy texnika, kiyimlar va x.k.)

2. Yozma materiallar (nashriy va ko'lyozma xujjatlar, varaqalar, kitoblar, gazeta, jurnallar va x.k.)

3. Fotorasm va kinofoto xujjatlarining asl nusxalari.

4. San'at asarlari va grafik hamda tasviriy materiallarning asl nusxalari: kartinalar; rasmlar; skul'pturalar; plakatlar; gulxatlar; markalar; planlar; xaritalar; chizmalar; grafiklar; fotomaterialar.

Muzeyning yordamchi fondlari quyidagilardan iborat: dioramalar; panoramalar; xaritalar; chizmalar; jadvallar; diagrammalar va x.k. Ular asosiy eksponatlarni tushuntirish uchun muxsus tayyorlanadi.

Muzeyning fondi doimo to'ldirilib boriladi.

Savol va topshiriqlar:

1. O'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish qanday bosqichlardan iborat?

2. Muzeyning asosiy fondida nimalar saqlanadi?

3. Muzeyning yordamchi fondida nimalar saqlanadi?

4. Yashab turgan joyingizda o'lkashunoslik muzeyi bo'lsa uni tavsifini tuzing

MALIY MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISH

**Amaliy mashg'ulot mavzusi:
Qishloq xo`jalik korxonasini o`rganish**

**Qishloq xo`jalik korxonasini o`rganish rejasini quyidagicha
tuzish maqsadga muvofiqdir:**

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

- 1.** Qishloq xo`jalik korxonasing nomi, tashkil topgan davridan buyon qanday o`zgarish bo`lgan?
- 2.** Qishloq xo`jalik korxonasing yaqinidagi shaxarga, sanoat markazi, transport tarmog'i, qishloq xo`jalik korxoiasiga nisbatan geografik o`rni.
- 3.** Qishloq xo`jalik korxonasini xududining tabiiy-geografik tavsifi.
- 4.** Axolisining soni va milliy tarkibi. Jamoa a`zolari yoki ishchilarining yillik xisob bo`yicha soni.
- 5.** Xo`jalik ishchilarining joylanishi qanday? Axoli uchun zaruriy madaniy-oqartuv muassasalari (klub, biblioteka, maktab, bolalar bog'chasi, yasli va boshqalar), ularning ish faoliyati.
- 6.** Xo`jalikni mexanizatsiyalash, agrotexnika va sug'orish ishlari xaqida ma`lumotlar.
- 7.** Xo`jalikning tashkiliy tomonlari (brigada, zveno, bo`lim va boshqalar) qanday printsip asosida bo`lingan. Oliy va o`rta maxus ma`lumotli mutaxassislar. Ular ishlab chiqarishning qaysi tarmog'ida band.
- 8.** Qishloq xo`jaligi uchun yaroqli erlar va ularning joylanishi.
- 9.** Don ekiladigan, texnika ekinlari, sabzavot va bog' xamda tokzorlarga band erlar. Ularning xosildorligi va xosildorlikni oshirish choralari. Sug'orish, o`g'itlash va texnikadan foydalanish. Xo`jalikning qayta ishlash korxonalari bilan iqtisodiy aloqasi.
- 10.** Chorvachilikning xolati. CHorva mollarining turi bo`yicha soni va ularni ko`paytirish choralari. CHorvaning ozuqa bazasi. Parrandachilik. CHorva va parrandalarni joylashtirishda qanday tabiiy va iqtisodiy sharoit xisobga olingan. CHorvachilikdan olinadigan daromad. Xo`jalikning boshqa tarmoqlari (asalarichilik, ipakchilik, baliq xo`jaligi va boshqalar) qanday tashkil etilgan?

11. Xo`jalikning pul byudjeti va uning taqsimlanishi. Xo`jalik a`zolarining yillik daromadi.

Amaliy mashg`ulot mavzusi:
Sanoat korxonasini o`rganish

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

Sanoat korxonasi quyidagi reja asosida o`rganiladi:

- 1.Korxonaning nomi.
- 2.Korxonaning joylashgan o`rniga tabiiy va iqtisodiy geografik tavsif berish.
- 3.Korxona qachon va nima sababdan qurilgan?
- 4.Korxona uchun tabiiy sharoit va xom- ashyoning qanday axamiyati bor?
- 5.Korxona qurilishiga qanday ijtimoiy-iqtisodiy extiyojlar sabab bo`lgan?
- 6.Bu shart-sharoitlar keyin qanday o`zgardi?
- 7.Korxonaning tashkil etilishidagi qaysi faktorlar xozir xam o`z qiymatini yo`qotmagan?
8. Korxona qanday maxsulotlar ishlab chiqaradi? Uning maxsulotlari ittifoqimizda va O`zbekiston xo`jalik korxonaning iqtisodiy-geografik aloqalari qanday?
- 9.Qaysi xom ashylarni qayta ishlaydi? Ularni qaerdan oladi? Tayyor maxsulotlar qaerga yuboriladi?
- 10.Korxona maxsuloti qaysi transport turlari bilan tashiladi?
- 11.Boshqa korxonalar bilan aloqasi qanday?
12. Korxonaning texnik jixozlanishi. Ishlab chiqarish qurollari. Ishlab chiqarishda qanday yangi texnika yoki mexanizmdan foydalanilmoqda?
13. Ishchilarining soni va sostavi. Ishchilar sonining o`sishi. Ishchilarining ixtisosи bo`yicha taqsimlanishi va uni takomillashtirish.
- 14.Madaniy-maishiy xizmat. Mexnat unumdorligi korxonada qanday amalga oshirilmoqda?
- 15.Korxonaning ilg`or kishilari xaqida ma`lumot.

Amaliy mashg`ulot mavzusi:
Fenologik kuzatishlar

Gidrometeorologik xodisalarni kuzatish

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

1. Dastlabki qor erishini boshlanishi.
2. Qorni tez erishini boshlanishi.
3. Qor qoplamini yo`qolishi.
4. Daryolarni muzdan xoli bo`lishi.
5. Baxordagi to`lin suv davrini boshlanishi.
6. Ko`llardagi va xavzalardagi muz qoplamini yo`qolishi.
7. O`rmonlarda qorlarni batamom erib ketishi.
8. Dastlabki to`p-to`p bulutlarni paydo bo`lishi.
9. Baxordagi birinchi yomg'ir.
10. Baxordagi ilk momoqaldiroq.
11. Xavodagi oxirgi sovuq urush (0° dan past bo`lgan oxirgi kun).
12. Tuproqni oxirgi muzlashi.

Amaliy mashg'ulot mavzusi:

Xalq san`atini o`rganish

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

Xalq san`atini o`rganib bo`lgandan so`ng xisobot tuziladi.

Xisobotda quyidagi masalalar yoritilishi lozim.

1. O`lkada tarqalgan xalq san`ati turlari.
2. Xalq san`ati turlarini rivojlanish tarixi.
3. Xalq san`ati turlaridan qandaylari xo`jalikda xozir xam foydalaniladi, qaysilari suvenir sifatida ishlab chiqiladi.
4. Xalq san`ati buyumlarini ishlab chiqarishda foydalanadigan xom-ashyo
5. Xalq san`ati buyumlarini xalqaro ko`rgazmalarda qatnashganligi;
6. Xalq san`ati buyumlarini ishlab chiqarishni rivojlantirish muammolari;

Amaliy mashg'ulot mavzusi:

O`lka adabiyotini o`rganish

**O`lka adabiyotini o`rganish quyidagi tartibda
olib borilishi mumkin:**

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

1. Xalq og'zaki ijodini o`rganish.

Bunda quyidagi ishlar amalga oshiriladi.

► cho`pchaklar, afsonalarni, ashulalarni o`rganish. Ular qaerda va qachon aytilgan. Xozir aytildimi, yo`qmi? Ularni kimdan yoki qaysi kitobdan o`rganishgan ;

► ertaklar va dostonlarni o`rganish. ertaklar va dostonlar kimlar tomonidan aytilgan. Ularning qanday turlari bor.

- oilaviy udumlar va poeziya. To`ylarda aytildigan qo`schiqlar.
- fasllar, ekish va xosil yig`ish bilan bog`liq qo`schiqlar;
- latifalar;
- maqollar va matallar;
- topishmoqlar;

2. Klassik o`zbek adabiyotini o`rganish.

3. Xozirgi o`zbek adabiyotini o`rganish.

O`lkadan chiqqan xozirgi adabiyot vakillari ijodini o`rganish. Ularning xayoti va faoliyatini o`rganish.

Amaliy mashg`ulot mavzusi:

Arxitektura yodgorliklari o`lkashunoslik maqsadlarida o`rganish

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

**Arxitektura yodgorliklari o`lkashunoslik maqsadlarida
quyidagi tartibda o`rganiladi.**

1. Arxitektura inshoatlari turlarini, planlarini, konstruktsiyalarini, shakllarini va ularning o`lkada tarqalishini o`rganish.

2. Maxalliy qurilish materiallarini va texnikani o`rganish.

Bunda Arxitektura yodgorliklarini bunyod etishda maxalliy materiallardan qay darajada foydalanganligiga kattta e`tibor beriladi.

3. Arxitektura yodgorligining vazifasi o`rganiladi. Masalan, Samarqanddaggi Go`ri Amir ansabli, buyuk ajdodimiz Amur Temurning maqbarasi xisoblanadi. Madrasalar , machitlar, saroylar, arklar ma`lum bir vazifani bajarish uchun qurilgan.

- 4. Arxitektura yodgorligining oddiy tavsifini tuzish.**
  - 5. Arxitektura yodgorligining bunyod etilish vaqtি va sabablari xaqida xulosalar qilish.**
  - 6. Arxitektura yodgorligining xozirgi xolatiga baxo berish. YAngi saqlangan, ta`mirlangan, yodgorlikni faqat bir qismi saqlanib qolgan, tashlandiq xolatdagi yodgorliklarni aniqlash.**
  - 7. Arxitektura inshoatidan xozirgi paytda foydalanish darajasi: muzey sifatida, idora, ombor, maktab, madrasa foydalanilmaydi.**
  - 8. Zamonaviy arxitektura inshoatlarini o`rganish(teatrlar, kinoteatrlar, ma`muriy binova va x.k.).**
- Amaliy mashg`ulot mavzusi:**
- Maxalliy joy nomlarini o`rganish.
Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)**
- Toponimik anketani yozishda quyidagi savollarga
javob topish lozim:**
- 10.Joyning nomi kartada, gazetada, viveskada, pechat'-shtampda, ruscha va o`zbekcha qanday shaklda yozilmoqda? eski nomlari bo`lganmi?
- 11.SHu joyning nomini axoli qanday talaffuz etadi?
- 12.SHu joyda yashovchi axolining milliy tarkibi. Agar ko`chib kelishgan bo`lsa, qaerdan kelishgan?
- 13.SHu joy qishloq, posyolka, stantsiya yoki shaxar bo`lsa, uning qachon paydo bo`lganligi to`g`risida ma`lumotlar bormi?
- 14.Joyning tabiiy geografik xususiyatlari: tog` orasida, suv bo`yida, qumlik chegarasida.
- 15.SHu joyda ko`p tarqalgan o`simlik, xayvon, foydali qazilmalar.

16. SHu joyda qanday tarixiy voqealar sodir bo`lgan?

17. Axolining xunar-kasbi, mavjud korxonalar.

18. Bu joyda qanday mashxur kishilar — dexqonlar, miroblar, qaxramonlar, paxlavonlar, olimlar, ustalar, tabiblar yashagan?

10. SHu joy to`g’risida qanday afsonalar, rivoyatlar to`qilgan?

11. Joy nomining paydo bo`lishi to`g’risida maxal-liy qariyalarning fikri. Qitoblarda qanday ma`lu-motlar bor?

12. Xulosa: joy nomini o`zbekcha va ruscha qaysi shaklda yozish kerak? Joy nomining kelib chiqishini qanday izoxlagan ma`qul?

Amaliy mashg’ulot mavzusi:

O`lkashunoslik maqsadlarida aloxida ko`chaning tarixi

**O`lkashunoslik maqsadlarida aloxida ko`chaning tarixi quyidagi tartibda
o`rganiladi:**

Topshiriqlar va yo’riqlar (instruktaj)

- ko`chaning yoki mavzening nomi, kelib chiqish tarixi;
- mazkur ko`chada sodir bo`lgan tarixiy voqealar;
- ko`chaning qurilish tarixi va rivojlanish istiqboli;
- ko`chada, qishloqda yoki mavzeda joylashgan sanoat korxonalari va turli xil tashkilotlarni vujudga kelish va rivojlanish tarixi;
- ayrim binolar va inshoatlar tarixi;
- mazkur ko`chada yashagan yoki yashayotgan mashxur va dongdor kishilar biografiyasi;

► ko`chada joylashgan tarixiy va madaniy yodgorliklar.

Amaliy mashg`ulot mavzusi:

Tarixiy o`lkashunoslikning asosiy ob`ektlari

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

Tarixiy o`lkashunoslikning asosiy ob`ektlari

bo`lib quyidagilar xisoblanadi:

- ☼ o`lkaning qadimgi davrlardagi tarixiy voqealari;
- ☼ o`lkada o`rta asrlarda sodir bo`lgan tarixiy voqealari;
- ☼ o`lkaning mustamlaka yillaridagi tarixiy voqealari;
- ☼ o`lka arxeologik sharoiti;
- ☼ o`lkaning etnografik sharoitini o`rganish.

Amaliy mashg`ulot mavzusi:

Geografik landshaftni o`lkashunoslik maqsadlarida o`rganish

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

Geografik landshaft o`lkashunoslik maqsadlarida

quyidagi tartibda o`rganiladi:

1. Topografik ishlar.
2. O`lka geologik tuzilishini, rel`efi va foydali qazilmalarini o`rganish.
3. O`lka iqlimini o`rganish.
4. Ichki suvlarini o`rganish.
5. Tuproq qoplamini o`rganish.

6. O`simlik qoplamini o`rganish.
7. Xayvonot dunyosini o`rganish.
8. Landshaftlarini o`rganish.

**Amaliy mashg'ulot mavzusi:
O`lka axolisi va xo`jaligini o`rganish**

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

**O`lka axolisi va xo`jaligi quyidagi
tartibda o`rganiladi.**

1. O`lkaning geografik joylashuvi .
2. O`lka axolisi.
3. O`lka tabiiy boyliklari.
4. O`lka xo`jaligining rivojlanish tarixi .
5. O`lka sanoatining asosiy tarmoqlari.
6. O`lka qishloq xo`jaligi.
7. O`lka transporti .
8. O`lkaning tashqi iqtisodiy aloqalari.

**Amaliy mashg'ulot mavzusi:
Iqlimni o`lkashunoslik maqsadlarida o`rganish**
Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

**Iqlimni o`lkashunoslik maqsadlarida o`rganish quyidagi tartibda olib
boriladi:**

1.Iqlim xosil qiluvchi omillarning o`lka iqlimiga ta`sirini o`rganish.

Bu esa iqlim ko`rsatkichlarini ilmiy asoslashga, ularni tabiiy geografik jarayonlar bilan aloqasini aniqlashga imkon beradi. Buning uchun joyning geografik kengligi aniqlanadi va uning asosida Quyosh nurlarining er yuzasiga tushish burchagi xisoblanadi. Xavo massalarining xarakatini o`rganish uchun o`rganilayotgan xudud aniqlangan iqlim mintaqasining qaysi qismida joylashganligi o`rganiladi.

2. Joyning iqlimini tavsifini tuzish.

Buning uchun joyning issiqlik sharoitini ko`rsatkichlarini taxlil qilmoq lozim: xavo xarorati o`rtacha yillik, o`rtacha oylik, eng sovuq va eng issiq, oylarning xaroratlari; yillik va oylik maksimal va minimal xavo xarorati. Iqlimni qishloq xo`jalik maqsadlarida baxolanadi effektiv xaroratlar yig`indisi aniqlanadi.

3. Joydagi atmosfera yog'inlari miqdori aniqlanadi.

Yillik, oylik atmosfera yog'inlari miqdori, ularni xudud bo'yicha taqqoslanishi, qor qoplaming qalinligi va turish muddati aniqlanadi. Qor qoplaming qalinligi o'lchov tayog'i bilan aniqlanadi.

4. O`lka fasllari iqlim tavsifi tuziladi.

Bunda mazkur joy uchun xos bo`lgan atmosfera va iqlim xodisalari aniqlanadi: sel, do'l, chaqmoq, jala, bulutlar, Afg'on shamoli, Bekobod shamoli, Qo`qon shamoli.

5. O`lka iqlimini o`rganish davomida iqlimni qishloq xo`jaligi va rekreatsiya maqsadlarida xam baxolanadi.

O`lka iqlimining turi O`zbekiston yoki O`rta Osiyo iqlim xaritasi yordamida aniqlanadi. O`z o`lkasini iqlimi turini aniqlagandan so`ng tegishli ilmiy manbaalar, iqlimiyl va agrometeorologik ma`lumotlar asosida joyning iqlimini asosiy jixatlari va ko`rsatkichlarini aniqlash mumkin.

Amaliy mashg'ulot mavzusi:
Shamol kuchini aniqlash.

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

SH amol kuchi ballda	SHamol nomi	SHA mol tezligi (m/se k)	SHamol kuchini aniqlash uchun belgilar
0	SHTil' (shamolsiz)	0-0,5	Tutun tik ko`tariladi. Bayroq va daraxtlar bargi qimirlamaydi.
1	Tinch shamol	0,6- 1,7 (1)	Tutun qiya ko`tariladi. Ayrim barglar tebranadi.
2	Engil shamol (shabada)	1,8- 3,3 (2,5)	Engil shabada esgani seziladi. Bayroqcha sal qimirlaydi. Barglar shitirlaydi.
3	Kuchsiz shamol	3,4- 5,2 (4,5)	Daraxtlarning barglari va nozik shoxlari doimo tebranib turadi. Baland o`tlar tebrana boshlaydi. Bayroq xilpiraydi.
4	Mo``tadil shamol	5,3- 7,4	Daraxtlarning ingichka novdalari tebranadi. Erdan chang ko`tariladi. Baland o`tlar va ekinlar ustida to`lqin xosil bo`ladi. Bayroqcha cho`ziladi.
5	Sovuq shamol	7,5- 9,8 (8,5)	Daraxning shoxlari va yosh ko`chatlar tebranadi. Katta bayroqlar cho`ziladi.
6	Kuchli shamol	9,9- 12,4 (11)	Daraxtlarning yirik shoxlari tebranadi, o`rmon shitirlab ovoz chiqaradi. Baland o`tlar va ekinlar erga yotib qoladi. Simlar charsillaydi.
7	Qattiq shamol	12,5- 15,2 (14)	Daraxtlar tanasi tebranadi, yirik shoxlar egiladi. SHamolga qarshi yurish qiyinlashadi. Binolar oldida shamolning g'uvullashi eshitiladi.
8	Judda qattiq shamol	15,3- 18,2 (17)	Yirik daraxtlar tebranadi, novdalar va quruq shoxlar sinadi. SHamolga qarshi yurish sezilarli darajada qiyinlashadi.
9	Dovul (shtorm)	18,3- 21,5 (20)	Binolarni engil buzilishi kuzatiladi. Daraxtlarning yirik shoxlari sinadi.
10	Kuchli dovul	21,6- 25,1 (23)	Vayronagarchilik sodir bo`ladi. Ayrim daraxtlar qulaydi.

11	Falokatli dovul	25,2-29,0 (27)	SHamol kuchli vayronagarchilikni keltirib chiqaradi, daraxtlar tanalarini sindiradi.
12	Bo`ron	>29.0	Falokatli vayronagarchilik sodir bo`ladi. Daraxtlar tomiri bilan yilib olinadi.

Amaliy mashg'ulot mavzusi:
Daryo vodiysining morfologik tuzilishini
o`rganish

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

Daryo vodiysining morfologik tuzilishi
quyidagi tartibda o`rganiladi:

► **vodiyning toraygan va kengaygan qismlari aniqlanadi.**

Vodiyning yuqori qismlari ko`pincha qattiq jinslar tarqalgan joylarda joylashganligi uchun tor va yonbag'irlari tik bo`ladi. Bu erda asosan chuqurlatish eroziyasi sodir bo`ladi. Bu erlarda o`zan xam tor bo`ladi, uning qiyaligi katta bo`lganligi uchun suv tez va shovqinli oqadi. Daryo terrassalari umuman bo`lmaydi, bo`lsa xam juda tor bo`ladi;

► **daryo meandrasi o`rganiladi.**

daryo tekislikka chiqqan vodiysi kengayadi, o`zan xam kengayadi, daryo ba`zi joylarida to`g'ri, ba`zi joylarida egri-bugri bo`lib oqadi. Turistik sayyoxtatlarda daryo qaerlarda to`g'ri va qaerlarda aylanish (meandra xosil qilib) oqayotgani kundalikka qayd etiladi. Daryo vodiysining kesmasi ma`lum bir nuqtalarda tuziladi;

► **ostonalar va sharsharalar aloxida o`rganiladi.**

Ularning joylashgan joyi, soni, morfologik o`lchamlari (kengligi, balandligi) aloxida qayd etiladi. Iloji bo`lsa ularning ko`ndalang va bo`ylama kesmalari tuziladi. Rasmlari olinadi;

► **daryoning o`zani aloxida o`rganiladi.**

O`zanning kengligi, chuqurligi, qanday jinslardan tuzilganligi kundalikda aloxida qayd etiladi. O`zanning kengligi ko`z bilan chamalab aniqlanadi. O`zanning chuqurligi santimetrlarga bo`lingan tayoq bilan aniqlanishi mumkin. O`zanni toraygan, kengaygan chuqur va sayoz joylari o`rganib, ularni o`rtacha o`lchamlari chiqariladi va kundalikka qayd etiladi;

► **daryo yoki suv suv satxi aniqlanadi.**

- a) o`zan, ya`ni suv oqimini ko`ndalang kesimining maydoni aniqlanadi.
- b) suv oqimining tezligi (V) aniqlanadi.

Amaliy mashg'ulot mavzusi:

**O`lka ko`llarini o`rganish.
Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)**

* **Ko`lning nomi aniqlanadi.**

Ko`lning nomini topografik yoki turistik xaritadan aniqlash mumkin. Agar ko`lning nomi xaritaga tushirilmagan bo`lsa maxalliy axolidan so`rab bilish mumkin;

* **Ko`lning geografik o`rni aniqlanadi.**

Ko`lning geografik o`rni qishloqning yoki shaxarning markaziga, daryo vodiysining joylanishiga va boshqa belgilariga qarab aniqlanadi. Masalan, ko`l qishloq markazidan shimolda, daryo vodiysining o`rta oqimida, daryoning chap yoki o`ng qirg`og`ida bo`lishi mumkin;

* **Ko`lning morfologik o`lchamlari aniqlanadi:**

uzunligi, kengligi, maydoni, chuqurligi, xajmi. Masalan, ko`lni maydoni uning uzunligi va kengligini ko`paytmasidan iborat, uni ko`lning chuqurligiga ko`paytirsak ko`lning xajmi kelib chiqadi: Ko`lning uzunligi 500m, kengligi 100m,

chuqurligi 10m. bo`lsa uning maydoni  $500 \cdot 100 = 50000 \text{ m}^2$  xajmi  $50000 \text{ m}^2 \cdot 10 \text{ m} = 500000 \text{ m}^3$  bo`ladi;

* **Ko`l botig'inining kelib chiqishi aniqlanadi.**

* **Qirg'oqlari rel'efi o`rganiladi.**

Tik, yotiq va plyajli qirg'oqlar ajratiladi.

* **Ko`lning to`yinishi va me`yorlari aniqlanadi.**

To`yinishi er osti suvlaridan, daryolaridan, soylaridan bo`lishi mumkin. Ko`lga daryo yoki soy oqib kirib, boshqa tomondan oqib chiqib ketsa, u oqar ko`l bo`ladi, agar ko`lga daryo yoki soy quyilib birorta daryo yoki soy oqib chiqib ketmasa u oqmas ko`l bo`ladi;

* **Ko`lning suvi o`rganiladi:**

oqimlari, satxining tebranishi, muzlashi, muzdan xalos bo`lishi, suvning xarorati, tiniqligi, sho`rligi, rangi va x.k.

* **ko`lning o`simlik va xayvonot dunyosi o`rganiladi.**

Ko`lning xo`jalikdagi axamiyatiga baxo beriladi. Uni muxofaza qilish masalalari ko`rib chiqiladi.

Amaliy mashg'ulot mavzusi:

Tuproqlarni o`rganish

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

**Tuproqlarni o`rganish quyidagi tartibda
olib boriladi:**

*joyda tarqalgan asosiy tuproq turlari aniqlanadi;

*joydagи tuproq turlarini aloxida rel'ef shaklida tarqalishi va ularni er osti suvlari satxiga bog'liq ravishda o`zgarishi aniqlanadi;

- *tuproq qoplamenti o'simlik turlari bilan bog'liqligi baxolanadi;
- *tuproqlarning xosildorligi va xo`jalikda foydalanish darajasi o'r ganiladi;
- *eroziyadan, sanoat va maishiy chiqindilar bilan ifloslanishdan muxofaza qilish yo`nalishlari aniqlanadi;
- *olib borilgan ishlar natijasida joyning tuproq xaritasi tuzila

Amaliy mashg'ulot mavzusi:
O'simlik qoplamenti o'r ganish

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

O'simlik qoplamini quyidagi tartibda o'r ganiladi:

1. O'simlik qavatlari (yaruslari) aniqlanadi:

daraxtlar; butalar; butachalar; o'tlar, moxlar, lishayniklar.

2. O'simliklar turlari aniqlanadi (maydoncha doirasida).

. Xar bir tur o'simlik jamoasi tarqalgan maydonda uning ko`p yoki ozligi yozib qo'yiladi. Buning uchun nemis olimi Drude tomonidan tavsiya qilingan olti ballik shkaladan foydalanish mumkin. Bunda o'simliklar turini tarqalish darajasi ballarda quyidagicha aniqlanadi: 1-juda kam; 2-kam; 3-onda-sonda; 4-ko`p; 5-juda ko`p; 6-serob.

3. Joyni o'simlik bilan qoplanganlik darajasi.

Agar tuproq qatlami ko`rinmasa, xamma joy o'simlik qoplangan bo`lsa, joyni qoplanganlik darajasi 100% bo`ladi.

4. O'simliklarni uchrash darajasi xar bir o'simlik turini joylanishi (bir xil yoki guruxsimon).

5. Xayotiyligi

-O'simliklarni rivojlanish darajasi yoki o'simliklarni «sog'ligi» darajasi. Quyidagi ko`rsatkichlarda aniqlanadi: yaxshi; qoniqarli; yomon.

6. O'simliklarning fenologik fazalari

-ularning fasliy rivojlanish bosqichlari. O`t o`simgiliklarini rivojlanishida quyidagi fazalar ajratiladi: unishi; vegetativ xolati; kurtaklanish; gullashi; g`o`ralarni tugishi; pishishi; mevalarni va urug`larni to`kilishi; o`lishi.

7. O`simgiliklarning rangini aniqlash.

8. O`simgiliklarning xosildorligini aniqlash.

1m² maydondagi o`simgiliklar o`riladi, ular tortiladi, so`ngra quritilib, yana tortiladi. Xo`l va quruq o`simgiliklar og`irligi gettar xisobida aniqlanadi. SHu yo`l bilan yaylov yoki pichanzor sifatida foydalanish uchun tavsiya etiladi.

Amaliy mashg`ulot mavzusi:

Xayvonot dunyosini o`rganish

**Xayvonot dunyosini o`rganish quyidagi tartibda
olib boriladi:**

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

*xayvonning nomi (ilmiy va maxalliy);

*zoologik tavsifi(otryad, oila, tur);

*xayvonni tashqi ko`rinishini tavsifi;

*o`lkada tarqalish areali, boshqa xayvonlar bilan munosabati, xayot sharoiti, ovqatlanishi, ko`payishi, bolasining parvarishi, ko`chib yurishi;

*amaliy axamiyati va turdan foydalanish, turlarni muxofaza qilish va sonini tiklash masalalari.

Amaliy mashg`ulot mavzusi:

O`lka tabiatini muxofaza qilish tadbirlarini o`rganish

**O`lka tabiatini muxofaza qilish tadbirlarini o`rganish quyidagi tartibda
olib boriladi:**

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

1. Joydagi xo`jalikning asosiy tarmoqlari o`rganiladi.

Ularga qishloq xo`jalik korxonalari (fermer xo`jaliklari), suv xo`jaligi inshoatlari (kanallar, suv omborlari va x.k.), sanoat va transport korxonalari kiradi. Xar birini tabiatga bo`lgan ta`siri baxolanadi.

2. Tabiatni bevosita ifloslaydigan manbaalari aniqlanadi.

Ularga maishiy chiqindilar tashlanadigan joylar, sanoat chiqindilar tashlanadigan joylar, atmosfera va gidrosferani ifloslovchi manbaalar aniqlanadi.

3. Tabiat komponentlari xolatiga baxo beriladi.

Mazkur ish quyidagi tartibda bajariladi:

- * tuproqlarni sho`rlanganlik darajasini aniqlash. SHo`rlangan joylarning yuzasi oqarib tuzlar bilan qoplanib yotadi. O`simliklar va ekinlar o`smaydi. Botqoqlashgan joylarni aniqlash. SHamol va suv eroziyasiga uchragan joylar aniqlanadi. SHo`rlangan, botqoqlashgan va eroziyaga uchragan joylar maydoni aniqlanadi va ularni umumiy maydondagi ulushi aniqlanadi;
- * tabiiy o`tloqlar, pichanzorlar, va yaylovlarni xolatiga baxo beriladi. Ularda o`simliklarning turi, qalinligi, foydali va begona o`tlarning nisbati aniqlanadi;
- * tabiiy suv xavzalarning ifoslanganlik darajasi aniqlanadi. Buning asosiy beligisi bo`lib, ulardan ichimlik suvi sifatida foydalanish darajasi xisoblanadi;
- * joyda tabiiy va antropogen landshaftlar nisbati aniqlanadi.

Amaliy mashg`ulot mavzusi:

O`lka tabiiy resurslarini o`rganish

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

O`lka tabiiy resurslari quyidagi tartibda o`rganiladi:

1. Joyning iqlimiylar asosan iqlimiylar xaritalari xamda meteorologik ma`lumotlar orqali aniqlanadi.

Iqlimiylar resurslarga baxo berilganda quyidagi ko`rsatkichlarga e`tibor beriladi: yillik o`rtacha xarorat; yillik o`rtacha yog'in miqdori; effektiv xarakatlar yig'indisi (+10⁰dan yuqori bo`lgan yillik xaroratlar yig'indisi). Fasllarning boshlanishi va tugash davrlari. Dastlabki va oxirgi sovuq urushlar. Yillik quyosh radiatsiyasining miqdori. Qor qoplami, uning qalinligi va erish davri. SHamollar, ularning

yo`nalishi va tezligi. Falokatli atmosfera xodisalarini qaytarilish (do`l, jala, sel, sovuq urushi, qurg'oqchilik).

2. Suv resurslarini o`rganganda va ularga baxo berganda quyidagilarga e`tibor beriladi:

- * ulardan xo`jaliklning qaysi soxalarida foydalanilmoqda;
- * ularning qancha qismi sug'orishda va axolini suv ta'minotida ishlatiladi;
- * ularni ifloslanish darajalari qay axvolda ;
- * ulardan samarali foydalanilmoqda yoki isrof garchilikka yo`l qo`yilmoqdami.

3. Er resurslari, ularni sifati va maydoni. Joyning er resurslariga baxo berilganda ishlov beriladigan erlarga ko`proq e`tibor beriladi. Ular xamma joyda eng qimmat baxo erlar xisoblanadi. Ishlov beriladigan erlar sug'oriladigan va sug'orilmaydigan (lalmi) bo`lishi mumkin. Ishlov beriladigan erlarning maydoni va ularni o`lkaning umumiy maydonidagi ulushi xamda maxsuldarligi aniqlanadi.

4. Mineral resurslar. Mineral resurslarni o`rganishda quyidagilarga e`tibor beriladi:

- * joyda qanday foydali qazilmalar qazib olinadi va qachondan buyon;
- * foydali qazilma koni qaysi usulda qazib olinadi (ochiq yoki yopiq (shaxta));
- * qurulish xom ashyosidan qanday turlari tarqalgan (g'isht xom ashyosi, shag'al, qum, oxaktosh, marmar, granit va x.k.) va ularni qaysilari qazib olinadi va qaerlarga jo`natiladi.

5. Biologik resurslarga yaylovlar, tabiiy pichanzorlar, o`rmonlar, yovvoyi xayvonlar xo`jalikda ishlatiladigan dorivor o`simlklar, xayvonlar kiradi. Joydagи yaylovlar, pichanzorlar o`rganilganda ularni maydoni, maxsuldarligi, o`simliklarning turlari aniqlanadi.

6. Rekreatsiya resurslari ga dam olish maskanlari kiradi.

Rekreatsiya resurslari o`rganilganda joyda tabiiy yoki rekratsiya ob`ektlaridan qaysi turlari va qaerlarda tarqalgani aniqlanadi va ularni tavsifi tuziladi. Ular asosida joyni yoki o`lkani turistik xaritasi tuziladi.

Amaliy mashg'ulot mavzusi:

Axolini o`rganish

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

**O`lkashunoslik maqsadlarida axoli quyidagi
tartibda o`rganiladi:**

1. Axolining soni, o'sishi, o'lkani mintaqa axolisining umumiy sonidagi ulushi. Tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish, oilaviylik.
2. Axolining jinsiy va yosh tarkibi. Mexnatga yaroqli axoli soni. Uzoq-umr ko'ruchilar soni.
3. Axolining milliy tarkibi, turli millatlarning o'lka bo'ylab joylashishi va soni.
4. Axolining ijtimoiy tarkibini o'zgarishi; Axolining xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi. O'lkaning mexnat resurslari va ulardan foydalanish.
5. O'lkadagi shaxarlar va qishloqlar, ularni joylanishi. SHaxar axolisining ulushi. SHaxarlarning turlari. Qishloqlarning turlari va tarqalishi.
6. Axolining o'lka xududi bo'yicha tarqalishi. O'rtacha zichligi, turlicha zichlikning sabablari.
7. Axolining ma'lumotliligi darajasi. Ularni umumiy axoli sonidagi ulushi.
8. Axolini ko'chib yurishi, ularni sabablari va ko'chish yo`nalishi.

Amaliy mashg'ulot mavzusi:
O'lkadagi shaxarlarni o'rganish

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)
O'lkadagi shaxarlar quyidagi tartibda o'rganiladi:

1. Geografik joylanishi:

matematik geografik joylanishi, ya`ni uning kengligi, uzunligi, geografik koordinatasi xarita yordamida aniqlanadi; tabiiy geografik joylanishi, yirik daryolarga, tog'larga, ko'llarga, tekisliklarga nisbatan joylanishi; iqtisodiy geografik joylanishi – davlat, viloyat, tuman markaziga, yirik sanoat markazlariga, transport tugunlariga nisbatan joylanishi.

2. Vujudga kelish tarixi,

mazkur joyda joylanish sababi, nomini kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari, yirik va mashxur namoyondalar.

3. Axolining soni va tarkibi. Axolini o`rganish tartibi 12§ berilgan.

4. Sanoatining asosiy tarmoqlari. Sanoat korxonlari va ularning aloqlari.

5. Uy-joy qurilishi va shaxarni obodonlashtirilishi.

SHaxar transporti, aloqa va savdo tizimi, umumiyligida ovqatlanish korxonalari, bozorlari, sog`liqni saqlash muassasalari.

6. Maorif, madaniy oqartuv va sanoat muassasalari.

7. Tarixiy va diqqatga sazovor joylari.

8. Kelajakda rivojlantirish istiqbollari.

Amaliy mashg`ulot mavzusi:

**Qishloqlarni o`lkashunoslikda o`rganish
Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)**

Qishloqlarni o`lkashunoslikda o`rganish tartibi quyidagicha:

1. Qishloqning geografik joylashishi:

yaqin shaxar, tuman markazi, yo`llarga nisbatan joylashishi, tabiiy ob`ektlarga nisbatan joylanishi (daryo, soy, ko`l, suv ombor, tog`, tekislik va x.k.);

2. Qishloqning vujudga kelish tarixi, nomini mazmuni va moxiyati;

3. Axolisining soni va tarkibi,

qishloqning ishlab chiqarish bo`yicha ixtisoslashganligi (markaz, bo`lim, fermer xo`jaligi);

4. Axolining bandligi:

qishloq xo`jaligida, noqishloq xo`jaligida, ovchilikda, baliqchilikda band axoli. Axolining ish joylari (korxona, muassasa va x.k.);

5. Axoliga madaniy-maishiy va transport xizmat ko`rsatish:

bolalar bog'chalari, maktablar, kasb-xunar kollejlari, madaniy oqartuv va tomosha tashkilotlari; kasalxonalar, tibbiy xizmat punktlari, aptekalar, savdo xizmat punktlari. Maishiy xizmat uylari, bozorlar, oshxonalar, tamirlash ustaxonalari, pochta telegraf, telefon, radio va televideenie, obodonlashtirish, suv ta`minoti, gaz ta`minoti, elektr ta`minoti, yo'llar (temir yo'l, avtomobil' va suv yo'llari), transport vositalari bilan ta`minlanganligi;

6. Qishloqning tuziliish, ko`chalar qiyofasi, ko`kalamlashtirish;

7. Qishloqni kelajakda rivojlantirish istiqboli.

Amaliy mashg'ulot mavzusi:

O`lka xo`jaligini o`rganish

Topshiriqlar va yo'riqlar (instruktaj)

O`lka xo`jaligi quyidagi tartibda o`rganiladi:

1. O`lkaning yoki joyning iqtisodiy geografik o`rni:

ya`ni uni respublika, viloyat, tuman markazlariga, xom ashyo bazalari, transport tizimiga, yirik sanoat markazlariga nisbatan joylanishi.

2. O`lka xo`jaligini rivojlanishining asosiy bosqichlari, etakchi tarmoqlari, ixtisosligi, o`lka iqtisodiyotidagi tarkibiy o`zgarishlar va siljishlar.

**3. O`lka sanoati, uning tarkibi va rivojlanishi**, muxim sanoat korxonalari, ularning xom ashyo va energetika manbaalari, texnik iqtisodiy ko`rsatkichlari, ishlab chiqarish aloqlari. O`lkani energetika ta`minoti. Sanoatni joylanishi.

4. O`lka qishloq xo`jaligi, uning rivojlanishi va ixtisoslashuvi. Fermer xo`jaliklar va ularning ko`rsatkichlari. Xosildorlik. Chorvachilik va uning tarmoqlari (qoramolchilik, qo`ychilik, yilqichilik, parandachilik va x.k.). Qishloq

xo`jaligini texnika vositalari bilan ta`minlanganligi, SHaxsiy xo`jaliklar va ularni o`ziga xos xususiyatlari.

5. Transportning asosiy turlari. Xozirgi transport turi va uning qiyofasi, asosiy yuk va yo`lovchi tashish yo`nalishlari.

**6. O`lkada aloqa xizmatini rivojlanishi,** radio, televideniya, telefon aloqasi bilan ta`minlanganlik darajasi.

7. O`lkada savdo tizimini rivojlanishi, savdo tizimining tuzilish, bozor, maxalliy xom ashylarni tayyorlash, umumiy ovqatlanish korxonalarini.

**8. Uy-joy qurilish va uni fondini o`sishi,** obodonlashtirish va gaz bilan taminlashni rivojlanishi, maxalliy yo`lovchi transportini rivojlanishi. Tibbiy xizmatni tashkil qilishi va madaniy xizmati muassasalarini joylanishi. Dam olish va turizm korxonalarini rivojlanishi va ularni joylanishi.

9. O`lkada xalq ma`orifini rivojlanishi: ta`lim muassasalari (maktablar, kasb-xunar kollejlari, Oliy o`quv yurtlari) va ularning yo`nalishi.

10. Madaniyat muassasalarining rivojlanishi: Saroylar, kutubxonalar, muzeylar, teatrlar, kino-teatrlar, sportni rivojlanishi, sport inshoatlari.

11. O`lkani rivojlanish istiqboli

Amaliy mashg'ulot mavzusi:

Sanoat korxonalarini o`lkashunoslik maqsadlarida o`rganish

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

Sanoat korxonalarini o`lkashunoslik maqsadlarida quyidagi tartibda o`rganish mumkin:

1. Korxonaning barpo etilish vaqtি, sabablari, rivojalmishning asosiy bosqichlari.

2. Korxonaning iqtisodiy geografik o`rni;

tabiiy ob`ektlarga nisbatan joylanishi (joy rel'efi, suv xavzalari, o`rmonlar, foydali qazilma konlari va x.k.); trasport yo`llariga boshqa axolii manzilgoxlariga va yirik xo`jalik ob`ektlariga nisbatan joylanishi. Xom-ashyo manbaalariga nisbatan joylanishi.

3. Korxonaning qaysi vazirlikka bo`ysinishi:

tuzilishi; texnologik jarayonini o`ziga xos xususiyati; texnologik jixatdan qurollanganligi va avtomatlashtirish darajasi; korxonani ishlab chiqarish aloqalari; fan-texnika yutuqlarini qo`llanilishi.

4. Korxonaning ixtisoslashuvi va uni asoslash; maxsulot turlari; foydalanadigan xom-ashyo, yoqilg'i va materiallar turlari va ularni tejash; elektrotexnika ta`minoti; chiqindilardan foydalanish.

5. Korxonadagi ishchilar soni va ularning mexnat kategoriyalari, kasblar va malakalar bo`yicha tarkibi; ishchilarni ma`lumotlilik darajasi; mexnat va xayot sharoiti, va ularni yaxshilash choralar.

6. Mexnat unumdorligining o`sishi; maxsulot sifatining oshirish va tannarxining pasaytirish.

7. Korxonani rivojlantirish istiqbollari.

**Amaliy mashg'ulot mavzusi:
Qishloq xo`jalik korxonalarini o`rganish**

Topshiriqlar va yo`riqlar (instruktaj)

Qishloq xo`jalik korxonalari quyidagi tartibda o`rganiladi:

1. Qishloq xo`jalik korxonasini (fermer xo`jaligi) vujudga kelish vaqtini va sabablarini.

Tabiiy sharoitining o`ziga xos xususiyatlari. Tabiiy va iqtisodiy ob`ektlarga nisbatan geografik joylanishi: tekislikda, yonbag'rida, suv ayirg'ichda, vodiyyda, botiqda, terrassada, yoyilmada joylanishi; yo`llarga (asosiy, ikkinchi darajali, temir yo`llar va x.k.) va axoli punktlariga nisbatan joylanishi.

2. Qishloq xo`jalik korxonasining o`lchamlari:

ekin maydoni, axolisi va uning zichligi (1km^2 ga)

3. Fermer xo`jaligining er fondi, ularni o`lchamlari va turlari.

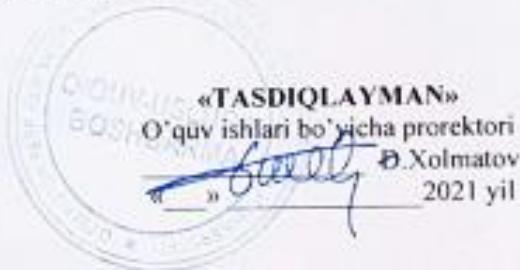
Foydalanimayotgan erlar; yaxshilangan erlar (sug`orish, quritish, sho`r yuvish, jarlarni tekislash).

**4. Fermer xo`jaligining ixtisoslashuvi** (don, sabzavot, texnika ekinlari, bog`dorchilik, uzumchilik).

**5. CHorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo`jaliklari:** ixtisoslashuvi (qoramolchilik, qo`ychilik, echkichilik, yilqichilik, parandachilik va x.k). Emxashak ta`minoti.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
GEOGRAFIYA KAFEDRASI

GEOGRAFIK O'LKASHUNOSLIK
fanining
ISHCHI O'QUV DASTURI
2021/2022 o'quv yili kunduzgi ta'lim shakli, 3-kurslari uchun

Bilim sohasi: 100000 - Gumanitar soha
Ta'lim sohasi: 140000 - Tabiiy fanlar
Bakalavriat yo'naliishi: 5140600 - Geografiya (kunduzgi)

NAMANGAN – 2021

«5140600-geografiya» ta'lim yo'nalishi o'quv dasturi va o'quv rejasiga muvofiq ishlab chiqildi va amaliyotda qo'llash uchun tavsiya etildi.

Ishchi dastur Davlat ta'lim standarti 2018 yil 18.08 dagi № BD 5140600 - 4.02 raqami bilan ro'yhatga olinib O'R OO'MTV tomonidan «25» 08 2018 yil 744-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan namunaviy dastur asosida tuzildi.

Tuzuvchi:

I.Mirzahmedov

Fanning ishchi o'quv dasturi Geografiya kafedrasining 2021 yil 27-avgustdagagi 1-yig'ilishida muhokamadan o'tgan va fakultet Kengashida ko'rib chiqish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri:

K.Boymirzayev

Ishchi o'quv dastur Tabiiy fanlar fakultetining 2021 yil 28-avgustdagagi 1-Kengash yig'ilishida ko'rib chiqilgan va foydalanishga tavsiya etilgan.

Fakultet Kengashi raisi:

A.Baratov

Kelishildi:

O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i:

X.Mirzaaxmedov

1. KIRISH.

Geografik o`lkashunoslikning maqsadi bo`lajak o`qituvchilarga o`z o`lkasini tabiatini, axolisini, xo`jaligini, tarixini, tarixiy va madaniy o`zgarishlarini, xalq og`zaki ijodini o`rganishni ilmiy metodik asoslari bilan tanishtirishdir.

1.1 Geografik o`lkashunoslik fanining predmeti

Mazkur fanning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: Fanning predmeti va vazifalari xakida bilimlar berish; tabiiy o`lkashunoslik, uning predmet iva ob`ektlari xamda manbaalari xaqida bilimlar berish; iqtisodiy o`lkashunoslik va o`lka xo`jaligini o`rganish metodikasi bo`yicha bilimlar berish; tarixiy, san`at va etnografiya o`lkashunoslik va ular bo`yicha o`lkada tadqiqodlar olib borish metodikasi xaqida ko`nikmalar shakllantirish.

Rivojlanish tarixi. Tadqiqod usullari. Tabiiy o`lkashunoslik. Uning moxiyati va vazifalari. Tabiat komponentlarini o`rganish tartibi. Joyda olib boriladigan topografik ishlar. Xarita va kompas bilan ishslash. Azimut va azimut bo`yicha yurish. Quyoshga, oyga azimut bo`yicha yurish. Quyoshga, oyga va maxalliy ob`ektlarga qarab joy tomonlarini aniqlash. Topografik xarita bilan ishslash. Joyni geologik tuzilishi, rel`ef iva foydali qazilmalarini o`lkashunoslik maqsadlarida o`rganish. Joyni iqlimini o`rganish. Iqlim xosil qiluvchi omillar. YOzgi va qishki iqlim. YOg`inlar, shamollar. Joyni ichki suvlarini o`rganish. Er usti suvlari: daryolar, soylar, ko`llar, botqoqlar, muzlar, suv omborlar, kanallar, er osti suvlari. Joyni tuproq va o`simgilik qoplami xamda xayvonot dunyosini o`lkashunoslik maqsadlarida o`rganish. Joy landshaftlarini o`rganish: Tabiiy landshaftlar, antropogen landshaftlar. O`lka axolisini o`rganish. SHaxarlar va qishloqlarni o`rganish tartibi. O`lka xo`jaligini o`rganish. Sanoat va qishloq xo`jaligi xamda transport korxonalarini o`rganish tartibi. O`lka tarixini tarixiy voqealarni, tarixiy va madaniy yodgorliklarni o`lkashunoslik maqsadlarida o`rganish. San`at yodgorliklarini o`rganish. O`lka xalq og`zaki ijodini o`rganish. O`lka bibliografiyasini va nashriy manbaalarini o`rganish. O`lka xaqidagi statistik, kartografik, arxiv, og`zaki manbaalarni o`rganish. O`lkaning tarixiy va madaniy yodgorliklari o`lkashunoslik manbaasi sifatida. Tabiiy ob`ektlar va jarayonlarni kuzatish o`lkashunoslik manbaasi sifatida. Maktab o`lkashunoslik muzeyini tashkil qilish.

1.2 Amaliy mashg`ulotlar.

O`lkashunoslikning tarmoqlari va ularning vazifalarini o`rganish. Azimut bilan yurish. Kompas bilan va topografik xarita bilan ishslash. Tabiat

	Mavzular	S oat	Mavzular tarkibi
--	----------	----------	------------------

komponentlarini geografik maydonchada yoki universitet xovlisida o`rganish. Tabiiy va antropogen landshaftlarni o`rganish. Universitet joylashgan shaxar

axolisini, xo`jaligini va transport tizimini o`rganish. Universitet joylashgan shaxarni tarixini, san`atini, tarixiy va madaniy yodgorliklarini o`rganish. Xalq og`zaki ijodini o`rganish. O`lkashunoslik muzeyini tashkil qilish loyixasini tuzish. O`lkashunoslardan uchun dalada zarur bo`ladigan asboblar, jixozlar va anjomlar ro`yxatini tuzish.

2. Mustaqil ish

Darslik va o`quv qo`llanmalarining (ularning to`la ta`minlanganligi taqdirda) boblari va mavzularini o`rganish. Tarqatma materiallar bo`yicha ma`ruza qismlarini o`zlashtirish. O`qitish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlari bilan ishslash. Fanning boblari va mavzulari ustida ishslash.

Geografik o`lkashunoslik fanidan nazariy va amaliy mashg`ulotlar o`tish davomida talabalarni ijodiy jarayonga yo`naltirish, ularni taxlil qilish, mustaqil ishslashga o`rgatish, mashqlar bajarish. Malakaviy amaliyotni o`tish chog`ida yangi texnika, jixozlar, keng ko`lamli ilmiy ish olib borishga qulay jarayonlar va texnologiyalarni o`rganish. Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bo`qliq qolda fanning muayyan boblari va mavzularini chuqur o`rganish.

3. Ma`ruzalar uchun ajratilgan dars soatlari va ma`ruzalar mazmunlari

1.	Kirish	2	Fanni o`qitishdan maqsad. Geografik o`lkashunoslik mazmuni. Fan tarkibi. Adabiyotlar ro`yxati.
2	Geografik o`lkashunoslikning m-tarbiyaviy vazifasi	2	O`lkashunoslik ishini yuritish. Tabiat o`rtasidagi alarni individual kuzatish. Tabiatni muxofaza etish ishida ashunoslikning axamiyati.
3	Atrof tabiat – o`lkashunoslik ekti.	2	Geologiya, rel`ef va foydali qazilmalarni o`lkashunoslik tai nazardan o`rganish.
4	Atrof tabiat – o`lkashunoslik ekti	4	Iqlim sharoitini o`rganish O`lka gidrologik sharoitini o`rganish Tuproq, o`smlilik va xayvonot olamini o`rganish
5	Tabiatdagi voqeа-xodisa va ektlarni kuzatish o`lkashunoslik nlari manbasi sifatida	2	Fenologik kuzatish Kundalik kuzatish daftari Dala kundaligini yuritish
6	Axolini o`rganish	4	Axoli manzilgoxlarini o`rganish. Shaxar axolisini o`rganish . Qishloq axolisini o`rganish.
7	O`lka iqtisodiyotini o`rganish	4	O`lka xo`jaligi va ishlab chiqarish korxonalarini anish
8	O`lkaning tarixi va arxeologiyasini ashunoslik ob`ekti sifatida o`rganish.	2	Tarixiy o`lkashunoslik, uning axamiyati va moxiyati. Caning qadimgi tarixiy voqealari: o`lkadagi xarbiy chlар: o`lkaning XX asrdagi tarixi; o`lkani arxeologik dan o`rganish;
9	San`at o`lkashunosligi, uning iyati va axamiyati.	2	Xaqiqiy san`at namoyondalari asarlari, san`at oyondalari bilan bog`liq bo`lgan joylar. San`at ashunosligi ob`ektlari.
10	O`lkashunoslikning manbalari	2	Arxiv manbalari. Og`zaki manbalar Tarixiy yodgorliklar o`lkashunoslik manbasi sifatida
11	Statistik va kartografik manbalar	2	Kartografik manbalar Statistik manbalar.
12	Bibliografik ko`rsatkichlar va bxona kataloglari	2	Bibliografik ko`rsatkichlar va kutubxona kataloglari bilan ishlash. Nashriy manbaalar, joy nomlari.
13	Maktab o`lkashunoslik muzeyi	2	Muzeyni tashkil qilish tartibi: muzeyni tashkil qilish icha gurux tashkil qilish; muzeyni tematik rejasini tuzish lajak muzeyning bo`limlari); qidiruv tadqiqot ishlari lumotlarni to`plash);
	Jami	32	

4. Amaliy mashg'ulotlar uchun ajratilgan dars soatlari va ularning mazmunlari

	Mavzular	oat	Mavzular tarkibi
.	O`lkashunoslikka doir adabiyotlar bibliografiyasini tuzish.		Kutubxona fondidan foydalanib, o`lkashunoslikka doir adabiyotlar ro`yxati tuziladi. Kartochka tayyorlab (10^*4) bir tomoniga muallifi. Ikkinchi tomoniga mazmuni yoziladi.
	O`zbekiston xaqida bosilib chiqqan geografik xarita, atlas va boshqa o`quv xamda ko`rgazmalarining kartotekasini tuzish		Kutubxona va o`quv laboratoriyasi fondidan foydalanib, xaritalar, atlaslar xamda ko`rgazmali qo`llanmalar ro`yxatini tuzish.
	O`lkashunoslikning tashkiliy shakllari mavzusidagi referat ximoyasi		Pedagogik praktika c`tgan mакtabda o`lkashunoslik ishi qanday.Takliflariningiz.
	O`lkashunoslikda o`rganiladigan tabiiy va iqtisodiy-iжtimoiy tushunchalar		Maktab geografiya darsliklaridagi tabiiy geografik va iqtisodiy geografik tushunchalar ro`yxatini tuzib, ularga qiska bayon yozish.
	Ta`lim muassasalarida O`zbekiston tabiiy geografiyasini o`rganishning mazmuni		O`zbekiston tabiiy geografiyasi darsligini taxlil qilib, unda o`rganiladigan o`lkashunoslik materiallarini o`rganish.
	Ta`lim muassasalarida O`zbekiston iqtisodiy geografiyasini o`rganishning mazmuni		O`zbekiston iqtisodiy geografiyasi darsligini taxlil qilib, unda o`rganiladigan o`lkashunoslik materiallarini o`rganish.
	Maktab o`lkashunosligining tarbiyaviy axamiyati		O`qituvchilar bilan o`tkaziladigan suxbat rejasini tayyorlash.
	Ekskursiya davomida o`lkaga doir materiallar to`plash.		Ekskursiya loyixasini ishlab chiqish
	Dala amaliyoti davomida o`lkaga doir materiallar to`plash.		Dala amaliyoti davomida o`rganilgan o`lkashunoslik materiallariin taxlil qilish
0	Maktab atrofini o`rganishning reja va dasturini ishlab chiqish.		Maktabda olib boriladigan o`lkashunoslik ishida o`lkani o`rganish rejasini ishlab chiqish
1	Maktab geografiya maydonchasida kuzatish ishini tashkil etish.		Geografiya maydonchasida o`lkani o`rganish.
3	Korxonani iqtisodiy geografik o`rganish		Korxonani iqtisodiy geografik o`rganish dasturini ishlab chiqish. Korxonalarini o`rganish dasturi loyixasini ishlab chiqish va muxokama qilish. Dastur asosida tanlangan korxonani o`rganish.
5	Namangan shaxrini o`lkashunoslik nuqtai nazardan o`rganish		Namangan shaxrini o`lkashunoslik nuqtai nazardan o`rganish dasturini ishlab chiqish. Namangan shaxri planini (tarxi) tuzish.Shaxar tarxi asosida ekskursiya loyixasi ishlab chiqish.Loyixa asosida Namangan shaxrini o`lkashunoslik nuqtai nazardan o`rganish.
6	O`z tumaningizni o`lkashunoslik nuqtai nazardan o`rganish dasturi asosida ma`lumot yig`ish va shu ma`lumotlar asosida referat yozish. Referat ximoyasi		Ma`lumot to`plash va referat ximoyasi.
	Jami	0	

5. Informatsion uslubiy ta`minot.

5.1 Ko'rgazmali qurollar

Fanni o`qitishda dunyoning va O`zbekistonning siyosiy xaritalaridan va chizmalar. Jadvallar, statistik materiallardan, o`lkaga doir materiallardan foydalilanildi

5.2 O`qitishning texnik vositalari. Kerakli jihozlar :

Fanni o`qitish saviyasini yanada oshirish uchun diapositivlardan va diafilmlardan foydalilanildi

1. Dunyo tabiiy xaritasi.
2. Dunyo siyosiy xaritasi.
3. Geografiya fani dasturlari, darsliklari va turli o`quv-uslubiy, davriy nashrlar.
4. Globus.
5. Mavzularga oid jadvallar, grafiklar, rasmlar.
6. PROYEKTOR

6. Talaba bilimini baxolash mezoni

Xar bir semestrda talabaning fan bo`yicha o`zlashtirishini baxolash muntaзам ravishda olib boriladi va quyidagi turlar orqali amalga oshiriladi: **Joriy baxolash (JB), Oralik baxolash (OB), YAkuniy baxolash (YAB).** Muayyaan fan bo`yicha talabaning semestr davomidagi o`zlashtirish ko`rsatkichi 100 ballik tizimda baxolanadi. SHundan 15 bali yakuniy nazorat, qolgan 85 balini oraliq va joriy baxolash uchun kafedra taklifi bilan fan xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda belgilanadi.

JBda fanning bir mavzusi bo`yicha talabaning bilimi va amaliy ko`nikmalarini aniqlab borish nazarda tutiladi va amaliy, seminar, laboratoriya darslarida darsga qatnashganlik va faoliyklarini baxolash asosida o`tkaziladi (Xar 8-12 soatda 1ta JB natijasi umumlashtiriladi).

OBda fanning bir necha mavzularini qamrab olgan bo`limi yoki qismi bo`yicha nazariy mashg`ulotlar o`tib bo`lingach o`tkaziladi va talabaning muayyan savolga javob bera olishi va muammoni yecha olish qobiliyati aniqlanadi. OBlar soni kafedra tomonidan belgilanadi (Xar 18 - 24 soatda 1 ta OB o`tkazish maqsadga muvofiqdir).

JB va OB lar o`tkazishda og`zaki, yozma ish, test, nazorat ishi, uy vazifasi, kollokvium va boshqa shakllari qo`llanilishi mumkin.

YABda talabaning bilim, ko`nikma va malakalari fanning umumiy mazmuni doirasida baxolanadi. YAB semestr yakunida (og`zaki, yozma ish, test, nazorat ishi, ximoya va xokazolarda) o`tkaziladi.

Ball	Baxo	Talabaning bilim darajasi
86-100	A`lo	Xulosa qila oladi, ijodiy fikrlaydi, mustaqil fikrlaydi, amalda qo`llay oladi, moxiyatini tushunadi, yorqin aytib beradi, tassavurga ega
71-85	Yaxshi	Mustaqil fikrlaydi, amalda qo`llaydi, aytib bera oladi, tassavurga ega
55-70	qoniqarli	Moxiyatini tushunadi, aytib bera oladi, tassavurga ega
0-54	qoniqarsiz	Aniq tassavurga ega emas, bilmaydi, aytib bera olmaydi

Saralash bali-55 bal.

Talabaning fan bo`yicha mustaqil ishi JB, OB va YAB turlarida baxolanadi.

7. Fanning semestrlar bo`yicha o`tilish rejasi va ballarning ma’ruza va amaliy darslarga taqsimoti.

4 kursning 7-8 semestrida o`tiladi. fan bo`yicha: unga 32 soat ma’ruza, 45 soat amaliy, 74 soat mustaqil ishlar o`quv rejasida ajratilgan.

J a m i o` q u v y u k l a m a											Jami			
Semestr	Auditoriya yuklamasi								Mustaqil ish					
	Ma’ruza		Amaliy		Laboratoriya		Seminar							
	Soat	ball	Soat	ball	Soat	ball	Soat	ball	Soat	ball	Soat	ball		
7	10	20	16	20	-	-	-	-		-	26	40		
8	22	20	24	25							46	45		
Jami	32	40	40	45	-	-	-	-		-	72	85		

Jadvalda ko`rsatilgan ballar soatga proporsional ravishda shu jumladan mustaqil ish uchun xam soatga proporsional tarzda ballar xisoblangan, lekin uning ballarini bir qismini OB va JB larga o`tkaziladi. Mustaqil ishning balining OBga va JBga qo`shiladi

Semestr	B	C B	AB	Y ami	J	qoniqarsiz	qoniqarli	Ya xshi	A 'lo
7	20	20		100		0-54	55-70	71- 85	8 6-100
8	20	25	15	100		0-54	55-70	71- 85	8 6-100
J a m i	40	45	15	100	Saralash bali-55 ball				

8. Ma`ruza mashg'ulotlari uchun o`quv uslubiy karta

	Ma`ruzalar	Soati	O'tish muddati	Kurgazmali qurol	Talabalarning mustaqil ishi	Nazorat turi
	Kirish		2	Qo`llanmalar xrestomatiyalar	O`qish	
	Geografik o`lkashunoslikning ta`lim-tarbiyaviy vazifasi		2	Qo`llanmalar xrestomatiyalar	O`qish	
	Atrof tabiat – o`lkashunoslik ob`ekti.		2	Dunyo xaritasi O`zbekiston xaritasi	Atamal arni yod olish	
	Atrof tabiat – o`lkashunoslik ob`ekti		4	Dunyo xaritasi	O`qish	
	Axolini o`rganish		4	Dunyo xaritasi	Geografik nomlarni yod olish	
	O`lka iqtisodiyotini o`rganish		4	Dunyo xaritasi	Geografik nomlarni yod olish	
	O`lkaning tarixi va madaniyati, o`lkashunoslik ob`ekti sifatida.		2	O`zbekiston xaritasi	Geografik nomlarni yod olish	
	San`at o`lkashunosligi, uning moxiyati va axamiyati.		2	Qo`llanmalar Xrestomatiyalar		

	O`lkashunoslikning manbalari	2		Qo`llanmalar Xrestomatiyalar		
0	Statistik va kartografik manbalar	2		Qo`llanmalar Xrestomatiyalar		
1	Arxiv va og`zaki manbaalar.	2		Qo`llanmalar Xrestomatiyalar		
2	Maktab o`lkashunoslik muzeyi	2		Qo`llanmalar Xrestomatiyalar		

10. Adabiyotlar ro`yxati:

1. Barkov A. S. O nauchnom kraevedenii. M., “APN R” 1961
2. Ivanov P.V. Pedagogicheskie osnovi shkol'nogo kraevedeniya. P., 1966
3. Qoriev M. K. Xisomov A.V. Geografik ekskursiyalar. T.1963
4. T. Abdullaeva. Geografik o`lkashunoslik. T. «O`qituvchi» 1979
5. Kraevedenie. M. “Prosveshenie” 1987g.
6. Metodika istoriko-kraevedcheskoy raboti v shkole. M. 1976g.
7. Proxodchik A.F. Praktikum po kraevedeniyu. Minsk. 1981g.
8. Sayfullin A.Z. Geograficheskoe kraevedenie v obsheobrazo-vatel'noy shkole. M. 1979g.
9. Viloyatlar bo`yicha nashr qilingan kitoblar.
10. “Ta’lim va tarbiya” jurnali
11. “Xalq ta’limi” jurnali.
12. “Kasb xunar ta’limi” jurnali
13. “Uzluksiz ta’lim” jurnali
14. Maktab geografiya dasturlari.
15. Maktab geografiya darsliklari.
16. www.connect.uz
17. www.edu.uz
18. www.ziyonet.uz
19. www.marifat.uz
20. www.pedagog.uz

“Geografik ўлкашунослик” fanidan o’zlashtirish nazorati tizimi.

Fan bo'yicha talabalar bilimini baholash O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 5 iyundagi PQ-3775-son “Oliy ta'lif muassasalarida ta'lif sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash býyicha qýshimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi qaroriga hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lif vazirining 2019 yil 9 avgustdagı 19-2019-sonli “Oliy ta'lif muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholash tizimi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi buyrug'iga asosan Namangan davlat universitetida ishlab chiqilgan “Namangan davlat universitetida talabalar bilimini nazorat qilish va baholash tizimi bo'yicha Yo'riqnomा” ga asosida tashkil etiladi.

1. Fanga ajratilgan mashg'ulot soatlarining taqsimlanishi.

Semestrlar	Yuklama	Auditoriya mashg'ulotlari turi bo'yicha o'quv yuklamasi taqsimoti(soat)			Mustaqil ish
		Jami	Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	
6	60	60	40	20	50
Jami	60	60	40	20	50

2. Talabaning fan bo'yicha o'zlashtirishini baholash quyidagi turlar orqali amalga oshiriladi.

- Oraliq nazorat (ON)
- Yakuniy nazorat (YaN)

Oraliq nazorat – semester davomida o'quv dasturining tegishli (fanning ma'ruza mavzularini o'z ichiga olgan) bo'limi tugallangandan keyin talabaning bilim va amaliy ko'nikma darajasi baholanadi va o'quv faniga ajratilgan umumiyl soatlar hajmidan kelib chiqqan holda shakli (yozma (< Esse), og'zaki, test va h.k.) belgilanadi.

“Geografik madaniyatni shakllantirish” fanidan semestrda bir juftlik amaliy mashg'ulotda 6 tadan 8 tagacha talaba baholanadi. Har bir oraliq nazorat davomida davomida talaba kamida 4 marta baholanadi va barcha baholar yig'indisi baholar soniga bo'lib umumiyl bahoni o'rtachasi chiqariladi.

Yakuniy nazorat:

Yozma ish shaklida bo'lsa:

- Tayanch iboralar yoki savolni to'g'ri yoritish – **3**;
- Mustaqil yondashish, amaliy misollar keltirish – **1**;
- Grafik ishlanmalardan foydalanish – **1**;

Jami -5 baho

Test shaklida bo'lsa:

- 26 tadan 30 tagacha – **5**;
- 22 tadan 25 tagacha – **4**;
- 17 tadan 21 tagacha – **3**.

Og'zaki shaklda bo'lsa:

- Savollarga to'laqonli javob berishi uchun – **3**;
- Ijodiy fikrlashi, amaliy misollar keltirishi uchun – **1**;
- Qo'shimcha savollarga javob berishi uchun – **1**.

Jami -5 baho

3. Talabalar bilimi quyidagi mezonlarga asoslaniladi.

- talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qyllay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda - 5 (a'lo) baho;
- talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda- 4 (yaxshi) baho;
- talaba olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda - 3 (qoniqarli) baho;
- talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas deb topilganda - 2 (qoniqarsiz) baho bilan baholanadi.

Geografik o’lkashunoslik.
Mustaqil ishni bajarish yuzasidan taxminiy reja

Masalan : “Poromon qishlog’ini o’lkashunoslik nuqtai nazardan o’rganish” (tabiat, axolisi, xo’jaligi)

Reja

1. Axoli manzilgoxi geografik joylashuvi
2. Joyning geologik tuzilishi, foydali qazilmalari va rellefini o’rganish
3. O’lka iqlimi va ob-havosini o’rganish
4. O’lkani gidrologik sharoitini o’rganish
5. O’lka tuprog’i, o’simligi va hayvonot dunyosini o’rganish
6. Axolisini o’rganish.
7. Xo’jaligini o’rganish. Ishlab chiqarish korxonalarini o’rganish
8. Transport korxonalarini o’rganish
9. O’lka tarixi va toponimik belgilarini o’rganish
Tarixiy va madaniy yodgorliklarni o’rganish
10. Xalq san’atini o’rganish
11. Mashxur kishilar xayoti va ijodini o’rganish

Talablar :

- ish kamida 20-25 varag’ xajmida A4 formatdagi qog’ozda chiroyli va xatosiz yozilsin;
- ishda albatta mavzuga oid 2-3 ta geografik karta va karta-sxemalar chizilsin ;
- fotosuratlar asli yoki kseronusxalari, jadvallar, turli chizmalar ishda yoki ilova qismiga kiritilsin ;
- titul varog’i sifatli , rangli qilib rasmiylashtirilsin;
- ish strukturasida bosh titul varag’ , rejasi, umumiy matn va ilova qismidan iborat bo’lsin.

Geografik o’lkashunoslik oraliq nazorat savollari

1-variant

1. Geografik o’lkashunoslik nimani o’rganadi?
2. Daryolarni o’rganish qanday tartibda olib boriladi ?
3. jamoatchilik o’lkashunosligi qanday amalga oshiriladi ?
4. Ob –havoni o’zgarishini oldindan aytib berishda qanday belgilarni namoyon bo’lishiga qarab amalga oshiriladi?

2-variant

1. Geografik landshaftlarni o’lkashunoslik maqsadlarida o’rganish qanday tartibda olib boriladi?
2. O’zingiz yashab turgan joyda qanday foydali qazilmalar mavjud, ularni tavsifini tuzing.
3. Iqlim xosil qiluvchi omillarni yozing.
4. Fenologik kuzatishlar nimalardan iborat ?

3-variant

1. Geografik o’lkashunoslik qanday tarmoqlardan iborat ?
2. Ob –havo aynishining belgilarini yozing.
3. Rel’ef o’lka iqlimiga qanday ta’sir qilishini aniqlang
4. Tuproqlarni o’rganish qanday tartibda olib boriladi ?

4 variant

1. Geografik o’lkashunoslikning ta’lim-tarbiyaviy vazifasi nimalardan iborat ?
2. O’zingiz yashab turgan joyingizda qanday rel’ef shakllari tarqalgan ularni tavsifini tuzing.
3. davlat o’lkashunosligi xaqida nimalarni bilasiz ?
4. O’lkashunoslar iqlimni qanday tartibda o’rganishlari lozim?

5 variant

1. Maktab o’lkashunosligining vazifasi nimalardan iborat ?

2. O'lkashunoslik manbalarini yozing.
3. O'z yashab turgan joyingiz iqlimini tavsifini tuzing
4. Ko'llar qanday tartibda o'rganiladi ?

Geografik o'lkashunoslik
1-sessiya oraliq Yakuniy nazorat savollari
1-bilet

1. Geografik o'lkashunoslik nimani o'rganadi?
2. Tuproqni ifloslanishi qanday o'rganilishini gapirib bering
3. O'z yashab turgan joyingizdagi daryo, soy, ariq va kanalning suv sarfini aniqlang?

2-bilet

1. Masofa qanday usullar yordamida aniqlanadi?
2. Xarorat kechasi va kunduzi bir xil bo'lsa qanday ob-xavo bo'lishi mumkin?
3. O'z yashab turgan joyingizda qanday relleff shakllari tarqalgan ularni tavsifini tuzing.

3-bilet

1. Joyning geologik tuzilishini qaerlarda o'rganish mumkin?
2. Fenologiya fani nimani o'rganadi?
3. Yashab turgan joyingizda qanday tog' jinslari tarqalgan, ularni jadvalini tuzing.

4-bilet

1. Fenalogik kuzatishlar qanday qismlardan iborat?
2. Geoekologik xaritada nimalar ko'rsatiladi?
3. Antropogen landshaftlarga nimalar kiradi va ularning qaysi turlari sizni yashayotgan joyingizda uchraydi?

5-bilet

1. O'lkashunoslар iqlimini qanday tartibda o'rganishlari lozim?

- O'z yashab turgan joyingizda barhorda qanday atmosfera hodisalari sodir bo'ladi (momqaldiroq, chaqmoq, do'l, jala, sel), ular haqida gapirib bering?
- Geografik o'lkashunoslik nimani o'rganadi?

6-bilet

- Atmosfera bosimi turistik sayoxat davomida qanday asbob yordamida aniqlanadi?
- Bulutlar hosil bo'lishiga ko'ra qanday qatlamlarga bo'linadi?
- Geografik o'lkashunoslik nimani o'rganadi?

7-bilet

- Yashab turgan joyingizda bahorda qanday bulutlar hosil bo'lishini gapirib bering.
- SHudring va qirov qanday ob-xavoda xosil bo'ladi?
- Yashab turgan joyingizda qanday ekinlar qachon ekilishi haqida so'zlab bering?

8-bilet

- O'zingiz yashab turgan joyda quyosh botayotganda shavaqning rangini qanday bo'lishini tasvirlab bering.
- Iqlim xosil qiluvchi omillarni aniqlang?
- Yashash joyingizdan kuzda qanday qushlar va qachon uchib ketadi?

9-bilet

- O'lkamizda suv resurslarining qanday turlari mavjud?
- Havo namligi qanday asbob yordamida aniqlanadi?
- Antropogen landshaftlarga nimalar kiradi va ularning qaysi turlari sizni yashayotgan joyingizda uchraydi?

10-bilet

- Ko'llar, botqoqlar, muzlar va buloqlar qanday tartibda o'rganishini jadvalini tuzing.
- Biologik resurslar deganda nimani tushunasiz?
- O'z yashab turgan joyingiz iqlimini tavsifini tuzing

11-bilet

1. O'z yashab turgan joyingizda birinchi qaldirg'och qachon uchib keladi?
2. Genetik jixatdan rel̄ef qanday guruxlarga bo'linadi?
3. Geografik o'lkashunoslik nimani o'rganadi?

12-bilet

1. Yashayotgan joyingizda tabiatni qanday tarkibiy qismlari ko'proq o'zgarishga uchragan (xavo, suv, tuproq, o'simlik, xayvonot dunyosi, landshftlar)?
2. Tabiiy resurslarni geografiya fanini qaysi tarmog'i o'rganadi?
3. O'z yashab turgan joyingiz iqlimini tavsifini tuzing

13-bilet

1. Tabiiy resurslar qanday guruhlarga bo'linadi?
2. Iqlim deganda nimani tushunasiz?
3. Fenologiya fani nimani o'rganadi?

14-bilet

1. Yashash joyingizda dorivor o'simliklarning qanday turlari tarqalagan?
2. O'lkada qanday foydali qazilmalar keng tarqalgan bo'ladi?
2. Rel̄ef o'lka iqlimiga qanday ta'sir qilishini aniqlang?

15-bilet

1. O'zingiz yashab turgan joyda qanday foydali qazilmalar mavjud, ularni tavsifini tuzing
2. Osmonni yarmini bulutlar qoplagan bo'lsa bulutlik necha ballga teng bo'ladi?
3. Yer yuzasidagi suvlarni qaysi fan o'rganadi?

16-bilet

1. Morfologik jixatdan rel̄ef qanday sinflarga bo'linadi?

2. Oxirgi besh yilda yashab turgan joyingizda sovuq urushlar yoki qurg'oqchiliklar sodir bo'lgan bo'lsa ular qanday meva va ekinlarga zarar yetkazgani haqida gapirib bering.

3. O'lka tabiatini o'zgarishiga va ifloslanishiga ta'sir etuvchi manbaalarni aniqlang?

17-bilet

1. Geografik landshaftlarni o'lkashunoslik maqsadlarida o'rganish qanday tartibda olib boriladi?

2. Tabiiy resurslar deganda nimani tushunasiz?

3. O'lkashunoslari iqlimini qanday tartibda o'rganishlari lozim?

18-bilet

1. Tabiiy va iqtisodiy o'lkashunoslik orasida bojhliqliknini aniqlang

2. Yashab turgan joyingizda qanday foydali qazilmalar tarqalgan? Ularni jadvalini tuzing.

3. O'z yashash joyingizda qorlar qachon batamom etib ketid?

19-bilet

1. Iqtisodiy o'lkashunoslik nimani o'rganadi?

2. O'lkanizda qanday tarixiy va madaniy yodgorliklar mavjud?

3. Daryolarni o'rganish tartibini gapirib bering

20-bilet

1. Geografik o'lkashunoslik qanday tarmoqlardan iborat?

2. O'lka suvlari nimalardan iborat.

3. SHamolni tezligi va kuchi asboblarsiz qanday o'rganiladi?